

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н.КАРАЗІНА

ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ

КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: Соціально-психологічна адаптація звільнених зі служби
військовослужбовців різних родів військ

Студента 2 курсу групи ЗПС-61 другого
(магістерського) рівня вищої освіти
освітньо-професійної програми
«Психологія» за спеціальністю 053 –
ПСИХОЛОГІЯ
Олександра ПРУДКОГЛЯДА

Керівник: к. психол. н., доц., доц. ЗВО
Наталія МАЄВСЬКА

Чотирьохрівнева шкала оцінювання _____
Кількість балів: _____

Члени комісії _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Харків – 2025 рік

Зміст

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО–ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗВІЛЬНЕНИХ ЗІ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ РІЗНИХ РОДІВ ВІЙСЬК	7
1.1. Визначення поняття соціально-психологічної адаптації особистості	7
1.2. Специфіка соціально-психологічної адаптації особистості в контексті військової діяльності	11
Висновки до розділу 1	17
РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО–ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗВІЛЬНЕНИХ ЗІ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ РІЗНИХ РОДІВ ВІЙСЬК	19
2.1. Мета, завдання, характеристика вибірки.....	19
2.2. Методи дослідження.....	20
Висновки до розділу 2	24
РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО–ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗВІЛЬНЕНИХ ЗІ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ РІЗНИХ РОДІВ ВІЙСЬК	25
3.1. Дослідження соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ.....	25
3.2. Дослідження показників діагностики міжособистісних стосунків звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ	35
3.3. Дослідження рівня задоволеності життям звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ.....	43
3.4. Дослідження робочої та соціальної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ.....	49

3.5. Дослідження зв'язку показників соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців з віком	53
Висновки до розділу 3	58
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	64

ВСТУП

Актуальність. Від самого початку військової агресії проти України у 2014 році в нашому суспільстві почала зростати диференціація особливостей впливу на особистість військової і цивільної професійних діяльностей, яка з розгортанням повномасштабного вторгнення набула екстремально високої виразності. У зв'язку з цим процес адаптації військовослужбовців після звільнення зі служби набув кардинально іншого характеру, у порівнянні з тим, яким він був у довоєнний час. Як наслідок, цей факт призводить до необхідності обов'язкового перегляду наукових напрацювань, присвячених дослідженню проблеми соціально-психологічної адаптації колишніх військових у довоєнні часи (зокрема, С. Горбенко, А. Данчак, І. Смірнов, В. Хома, Г. Шпанчук та ін).

Підтвердженням даного факту є помітне збільшення досліджень, присвячених зазначеному питанню, що публікуються з 2014 року (В. Бондарь, Т. Вдовиченко, А. Грибок, Р. Жиленко, М. Мальований, О.Д. Підлубна, Ю. Улянич, О. Числіцька та багато інших).

Маємо відзначити, що більшість вказаних наукових праць здебільшого розглядають таку категорію, як військові, у всій її цілісності, у загальному, – без зосередження на специфіці її внутрішніх складових. Між тим, очевидним є той факт, що вплив професійної деформації, який вимагатиме зусиль з нівелювання його наслідків після повернення до цивільного життя, може надзвичайно сильно різнитися, в залежності від змістовного характеру проходження служби. Наприклад, участь у прямих бойових зіткненнях пов'язана з набагато вищим ризиком набуття ПТСР, ніж проходження служби у частинах далекобійної артилерії (Асєєва Ю.О., Аймедов К.В., Яцишина А.М., 2024).

Отже, враховуючи це, в рамках поточного дослідження ми плануємо зосередитися на вивченні особливостей соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців, з урахуванням

специфіки професійної діяльності, яка проявляла себе під час проходження служби даними особами.

Об'єкт: соціально-психологічна адаптація особистості.

Предмет: особливості соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ.

Мета: дослідити особливості соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ.

Завдання:

1) Провести теоретичний аналіз проблеми соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ.

2) Дослідити соціальний компонент соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ.

3) Дослідити особистісний компонент соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ.

4) Визначити особливості соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців, в залежності від роду військ, в яких вони проходили службу.

5) Дослідити зв'язок показників соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців з їхнім віком.

Гіпотеза дослідження. Демобілізовані військовослужбовці з тих родів військ, що брали участь у бойових діях, які передбачають прямий вогневий контакт з ворогом (механізовані війська та танкісти), виявляють більші труднощі в соціально-психологічній адаптації до цивільного життя після звільнення, ніж військовослужбовці, які до демобілізації проходили службу у військах, діяльність яких не має під собою постійного, регулярного вогневого зіткнення з ворогом.

Методики:

1) Методика соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонда (в адаптації А. К. Осницікого).

2) Методика діагностики міжособистісних стосунків Тімоті Лірі (в адаптації О. Білецької).

3) Шкала задоволеності життям Е. Дінера (в адаптації Т. Грубі).

4) Шкала робочої та соціальної адаптації (W&SAS).

Методи статистичної обробки даних: описові статистики; критерій Крускала-Уолліса для порівняння незалежних вибірок (груп осіб з різних родів військ); кореляційний аналіз Спірмена, – щоб встановити зв'язок показників соціально-психологічної адаптації з віком демобілізованих.

Вибірка. У дослідженні взяли участь звільнені зі служби військовослужбовці загальною кількістю 136 осіб. Серед них – 36 військовослужбовців, що відслужили у піхоті (середній вік – $40,03 \pm 7,35$ років); 28 – у бронетанкових військах (середній вік – $43,71 \pm 7,26$ років); 31 – в артилерії (середній вік – $43,97 \pm 7,71$); 41 – у військах протиповітряної оборони (середній вік – $44,49 \pm 7,06$). Загалом 111 осіб мають досвід участі у бойових діях; 18 з них мають бойові поранення (7 – такі, що пов'язані з позиттєвою втратою нормального функціонування).

Практична значущість роботи. Припускається, що отримані за підсумком дослідження дані можуть стати основою для підвищення ефективності наявних психокорекційних програм з соціально-психологічної адаптації колишніх військовослужбовців за рахунок більш точного врахування специфіки служби до звільнення.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗВІЛЬНЕНИХ ЗІ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ РІЗНИХ РОДІВ ВІЙСЬК

Цей розділ присвячено теоретичному аналізу феномену соціально-психологічної адаптації особистості, в рамках якого розглянуто основні підходи до її розуміння. Також здійснено вивчення робіт, присвячених дослідженню специфіки соціально-психологічної адаптації особистості в контексті військової діяльності.

1.1. Визначення поняття соціально-психологічної адаптації особистості

У сучасній психологічній науці поняття соціально-психологічної адаптації зазвичай розглядають як окремий, більш конкретизований випадок загального феномену адаптації, під яким мається на увазі здатність живої системи до перебудови власних функціональних структур задля оптимізації існування в певних зовнішніх умовах [18]. У цьому контексті адаптацію трактують у трьох вимірах: як процес (що охоплює послідовність змін організму, який потрапив до нового середовища), як рису (що відображає потенційну можливість ефективного пристосування до цих умов) і як стан (який характеризує рівень реалізованості адаптаційних можливостей суб'єкта).

Разом із тим, ототожнювати поняття адаптації у широкому сенсі з феноменом соціально-психологічної адаптації некоректно, оскільки остання має чітко виражену соціальну природу і, відповідно, невід'ємно пов'язана з категорією особистості. Вона не може існувати поза контекстом людської індивідуальності, адже її зміст визначається саме взаємодією людини із соціумом.

Оскільки феномен особистості є складною, багатовимірною та багатоаспектною системою, існує значна різноманітність теоретичних

підходів до його осмислення; тому цілком закономірно, що й соціально-психологічна адаптація не має єдиного універсального трактування. Так, у межах соціального біхевіоризму її розглядають як результат пошуку індивідом рівноваги між зовнішніми вимогами соціального середовища та власними внутрішніми потребами [76]. У цьому розумінні центральним механізмом виступає когнітивне опрацювання досвіду, завдяки якому людина намагається зберегти оптимальний баланс. Надмірне зміщення у бік особистих потреб породжує конфлікти з оточенням і перешкоджає гармонійному співіснуванню, тоді як повне підпорядкування соціальним вимогам призводить до емоційного напруження, що суперечить сутності адаптаційного процесу.

У соціально-контекстуальній концепції Роттера соціально-психологічна адаптація тлумачиться передусім як стан [80]. Вона пов'язується з поняттям соціального очікування – ступенем упевненості індивіда в тому, що його поведінка у новому соціальному контексті буде позитивно підкріплена. Ефективність адаптації, отже, визначається мірою суб'єктивної віри людини у доцільність власної поведінки в межах соціальної системи.

У когнітивно-орієнтованій концепції соціально-психологічна адаптація тлумачиться через феномен когнітивних карт – структурованих систем уявлень про типові ситуації та способи дії в них [1]. На думку дослідника, чим більш усталеними є ці схеми, сформовані у попередньому середовищі, тим складніше індивідові перебудуватися в нових умовах, оскільки старі когнітивні утворення починають обмежувати гнучкість поведінки.

Інтеракційні теорії трактують адаптацію як процес двостороннього обміну між особистістю та середовищем, спрямований на задоволення потреб обох сторін [82]. Тут підкреслюється взаємна модифікація: людина змінює себе, водночас впливаючи на соціум, який у відповідь також зазнає трансформацій.

Згідно з навчально-орієнтованими концепціями [61], адаптація відбувається внаслідок обміну досвідом між суб'єктом і тими, хто його оточує; у процесі такого взаємного спостереження формується система поведінкових і когнітивних стратегій, що забезпечують успішне пристосування не лише на основі власного досвіду, а й через засвоєння соціально схвалених моделей поведінки.

Дж. Келлі, поєднуючи соціальну природу розвитку людини зі своєю концепцією когнітивної детермінації, вважав, що процес інтеграції в нове соціальне середовище зумовлений системою індивідуальних уявлень – так званих особистісних конструктів [70]. Через них людина осмислює, прогнозує та інтерпретує соціальні події, і саме реалізація цих конструктів у поведінці визначає успішність адаптаційного процесу.

У межах теорії діадної взаємодії Дж. Тібо та Г. Келлі адаптація розглядається як різновид міжособистісного обміну [82]. Успішність інтеграції людини в нове середовище залежить від співвідношення ресурсів, які вона витрачає в комунікації (емоційних, часових, матеріальних), та вигод, отриманих у результаті взаємодії. Якщо винагороди переважають витрати, адаптацію можна вважати ефективною; у протилежному випадку зростає ризик дезадаптації.

Згідно з концепцією Дж. Міда, основою соціально-психологічної адаптації є здатність індивіда передбачати наміри інших [74]. Тобто її успішність визначається не стільки реакцією на безпосередні соціальні події, скільки здатністю прогнозувати можливі дії партнерів по взаємодії. Той, хто може передбачити очікування оточення і заздалегідь планувати свою поведінку відповідно до них, адаптується швидше й ефективніше, ніж людина, яка лише реагує на вже наявні стимули.

У психоаналітичній теорії З. Фрейда соціально-психологічна адаптація не виокремлювалася як самостійний предмет, однак може бути опосередковано виведена з його міркувань про співвідношення Ід, Его та Супер-Его [65]. Ефективність пристосування до соціуму визначається тим,

наскільки Супер-Его здатне контролювати імпульси Ід: чим гармонійніше врівноважуються інстинкти та соціальні норми, тим продуктивнішим є функціонування особистості в суспільстві. Якщо ж домінують первинні потяги, соціальна поведінка стає дисгармонійною та дезадаптивною.

В. Франкл тлумачив соціально-психологічну адаптацію як процес пошуку сенсу, через який людина вибудовує продуктивну взаємодію зі світом [64]. Прагнення до усвідомлення власного призначення виступає тим внутрішнім ресурсом, який сприяє не лише відчуттю гармонії, а й успішному функціонуванню в соціумі.

Ж. Піаже, пояснюючи механізми адаптації, виходив із провідної ролі інтелекту [77]. Він описував її як динамічну взаємодію двох механізмів – асиміляції, коли індивід перетворює зовнішні впливи відповідно до власних уявлень, і акомодатії, коли він змінює себе, підлаштовуючись під середовище. Поєднання цих процесів забезпечує двосторонній обмін між особистістю та соціумом, роблячи модель Піаже близькою до інтеракційних концепцій.

Позиція А. Маслоу відрізняється від традиційного розуміння адаптації як досягнення рівноваги [72]. Він підкреслював, що головною рушійною силою особистісного розвитку є прагнення до самоактуалізації. Відповідно, гармонійний баланс із соціальним оточенням не повинен означати застою, а радше поступове подолання нижчих рівнів потреб – соціальних і потреб у визнанні – на шляху до самореалізації.

У соціогенетичній концепції соціально-психологічну адаптацію розглядають як індивідуальну здатність, зумовлену розвитком Его-ідентичності [61]. Вона формується тоді, коли різні уявлення людини про себе інтегруються у цілісну систему, узгоджену з вимогами середовища. Цілісна й послідовна ідентичність свідчить про успішну адаптацію, тоді як внутрішня конфліктність та розрив між Я-образом і соціальними очікуваннями є показниками дезадаптації.

У гуманістичному розумінні соціально-психологічної адаптації наголошувалося, що даний феномен залежить від узгодженості двох рівнів світосприйняття: об'єктивної інформації про реальність і суб'єктивного її тлумачення [1]. Ключову роль тут відіграє конгруентність – ступінь відповідності між реальним досвідом і його інтерпретацією. Якщо ця відповідність порушується, індивід сприймає соціальне середовище викривлено, а власна поведінка перестає відповідати вимогам соціуму, що унеможливорює ефективне пристосування.

Підсумовуючи аналіз різних теоретичних підходів, можна зазначити, що, попри певні відмінності у трактуванні, більшість дослідників визнають багатовимірний характер соціально-психологічної адаптації. Вона поєднує процесуальний, станний і результативний аспекти, відображаючи рівень гармонійності взаємодії людини із соціальним середовищем. Таким чином, соціально-психологічну адаптацію можна визначити як комплексне явище, що охоплює механізми і результати оптимізації поведінки особистості в соціальному просторі, узгодження її дій із вимогами середовища та ефективне задоволення взаємних потреб суб'єкта й оточення.

1.2. Специфіка соціально-психологічної адаптації особистості в контексті військової діяльності

Попри тривалу історію воєн, психологічний вимір цих подій тривалий час залишався поза межами систематичного наукового аналізу. Лише друга половина XIX століття створила сприятливе підґрунтя для становлення наукового інтересу до вивчення наслідків бойового досвіду для психічного здоров'я учасників військових дій. З одного боку, цей період позначився розгортанням масштабних конфліктів, у яких активно застосовувалася стрілецька зброя та артилерія нового типу – Турецько-російська війна 1877 року, Громадянська війна у США (1861–1865), Франко-Пруська війна 1870 року. З іншого боку, саме тоді психологія набула статусу експериментальної науки, що володіла новими засобами

психодіагностики й відкривала можливість вивчення феноменів, які раніше не піддавалися емпіричному спостереженню.

Саме у цей період Г. Опенгейм, досліджуючи військовослужбовців, котрі зазнали поранень, зафіксував появу характерних емоційних змін – зростання тривоги, посилення негативних емоційних переживань тощо. Він увів поняття «травматичного неврозу», поклавши початок системним науковим розвідкам щодо психологічних наслідків бойових дій [78].

Подальший розвиток воєнних технологій і вдосконалення засобів ураження зробили психічні наслідки участі в боях дедалі очевиднішими. Під час Першої світової війни (1914–1918) серед військових усе частіше фіксувалися симптоми емоційних розладів: неконтрольоване тремтіння, підвищена збудженість, порушення сну, надмірна полохливість, судоми. Ч. Маєрс, ґрунтуючись на спостереженнях за такими проявами, дійшов висновку, що вони особливо часто з'являються після потужних артилерійських обстрілів. На цій підставі він запропонував термін «снарядний шок» [75]. Водночас дослідник не мав єдиного пояснення механізмів його виникнення. Частково він пов'язував розлад із фізіологічним впливом ударної хвилі на нервову систему, а частково – з психологічною реакцією на екстремальну небезпеку. Маєрс зазначав, що поява подібних симптомів може бути наслідком як індивідуальної схильності до нервових порушень, яка активується під час бойових дій, так і універсального впливу страху смерті, притаманного всім солдатам [75].

Кожна наступна війна ставала підґрунтям для глибшого усвідомлення того, як бойові події впливають на психіку людини. У часи Другої світової війни (1939–1945) А. Кардінер, спираючись на власні спостереження, дійшов висновку, що участь у боях, які несуть реальну загрозу життю, спричиняє формування комплексу вегетативних і психічних порушень, які він позначив як «хронічний військовий невроз» [69].

Після завершення війни у В'єтнамі (1975) увага дослідників зосередилася на відстрочених проявах психотравматизації. У ветеранів

спостерігалися нав'язливі негативні спогади, аутодеструктивні тенденції, прагнення уникати будь-яких нагадувань про пережите, підвищена тривожність, полохливість, схильність до адиктивної поведінки. М. Горовіц, аналізуючи ці явища, дійшов висновку, що вплив бойового досвіду може проявлятися через значний час після завершення війни, і запропонував термін «посттравматичний стресовий розлад» [62].

Сучасні наукові праці продовжують розширювати розуміння психологічних наслідків війни. Зокрема, важливими для даної теми є дослідження О. П. Ковальчука, який виявив, що військовослужбовці, котрі зазнали поранень, схильні до деформацій часової свідомості: невизначеності життєвих планів, втрати відчуття майбутнього, фрагментарного сприйняття часу [17].

Т. М. Титаренко пропонує більш амбівалентний погляд на наслідки участі в бойових діях, наголошуючи на наявності не лише деструктивних, а й конструктивних аспектів. До негативних наслідків вона відносить зниження рівня психологічного благополуччя, зменшення соціальної активності, емоційного співпереживання та довіри, втрату смисложиттєвих орієнтирів. Водночас дослідниця вказує і на позитивні тенденції: посилення життєстійкості, активізацію внутрішніх ресурсів, появу нових життєвих перспектив [50]. Узагальнюючи результати досліджень Ковальчука та Титаренко, можна припустити, що військовослужбовці, які не отримали серйозних поранень, зберігають потенціал до відновлення часової перспективи та побудови більш цілісного бачення майбутнього.

Однак, як засвідчили спостереження М. Львовчкіної, процес післявоєнної адаптації нерідко виявляється ускладненим. Ветерани часто переживають відчуття соціальної ізоляції, мають труднощі у вирішенні щоденних завдань і встановленні міжособистісних контактів [22].

Дослідження Х. Джавіді та його колег показали, що найбільш руйнівний вплив на емоційний стан військових чинять ситуації безпосередньої загрози життю, втрати контролю й безпорадності – стрілецькі

сутички, штурмові дії, артилерійські обстріли [67]. В умовах сучасних воєн подібні фактори мають постійний характер, а тому солдати перебувають у стані тривалого емоційного напруження.

П. Джоші та Д. О'Доннелл експериментально довели, що учасники бойових дій демонструють значне зниження адаптаційних можливостей у фізичній, соціальній та психологічній сферах, при цьому емоційна дезадаптація є визначальною, оскільки саме вона опосередковує порушення в інших аспектах функціонування [68].

У працях Н. В. Рациборинської-Полякової зафіксовано, що психогенні розлади військових супроводжуються повторюваними нічними жахами на воєнну тематику, які часто призводять до раптового пробудження. Також виявлено зв'язок між тривожністю, зниженням психічної активності, інтелектуальним виснаженням, депресивними станами та погіршенням самопочуття [39].

В. Осьодло визначив, що емоційне навантаження, зумовлене бойовими діями, перевищує адаптаційні можливості психіки людини, що призводить до порушення як фізіологічних, так і психічних функцій. Учений виокремив п'ять рівнів переживання бойових умов за ступенем інтенсивності впливу: загроза, боротьба, труднощі, перевантаження та депривація [31].

Загальний аналіз наукових джерел дозволяє зробити висновок, що більшість дослідників підкреслюють переважно негативний характер впливу участі у бойових діях на психіку військових. До основних деструктивних наслідків належать розвиток посттравматичного стресового розладу, підвищена тривожність, депресивність, емоційна дезадаптація, соціальна ізоляція, проблеми зі сном і когнітивною діяльністю, а також втрата мотивації та інтересу до життя. Водночас окремі автори вказують на можливість формування позитивних змін — зокрема, зростання життєстійкості й активізації життєтворчих тенденцій.

Професійна діяльність військовослужбовців передбачає постійний ризик для життя й здоров'я, потребує високого рівня самоконтролю,

компетентності та готовності до адаптації в екстремальних умовах. Повернення до мирного середовища супроводжується численними труднощами [21]. С. Лисюк наголошує, що військові регулярно стикаються з надзвичайними подіями та хронічним стресом, що негативно позначається на їхньому психоемоційному стані [20]. Тому процес адаптації може бути тривалим і супроводжуватися погіршенням фізичного та психологічного самопочуття.

О. Числіцька звертає увагу на глибокі психічні наслідки війни – бойовий стрес, психічні травми, посттравматичний розлад [58]. Ці чинники знижують стійкість психіки та можуть провокувати девіантну поведінку, зловживання психоактивними речовинами чи порушення дисципліни. За даними О. Буряка, І. Гіневського та Г. Катеруші, бойовий досвід залишає тривалі душевні рани, подолання яких часто потребує професійної психологічної допомоги [2].

Повернення до мирного життя передбачає не лише фізичну демобілізацію, а й складний процес соціально-психологічної реінтеграції. Найпоширенішим бар'єром на цьому шляху є посттравматичний стресовий розлад, що проявляється через хронічну тривогу, емоційну нестабільність, нав'язливі спогади та уникання стимулів, пов'язаних із травматичними подіями [11].

Особливі труднощі виникають під час відновлення звичних соціальних ролей – передусім у сімейному колі. Багато військових після повернення відчують відчуження навіть серед близьких, оскільки їхній бойовий досвід часто залишається незрозумілим оточенню. Це ускладнює спілкування, провокує ізоляцію та розрив соціальних зв'язків [13].

Не менш складним є питання професійної реінтеграції. Навички, здобуті у військовій сфері, не завжди відповідають вимогам цивільного ринку праці, що призводить до труднощів із працевлаштуванням і зниження впевненості у власних можливостях [18].

Важливим чинником успішної адаптації є соціальна підтримка, особливо з боку родини. Саме сімейне оточення здатне зменшувати рівень стресу й допомагати у відновленні емоційної рівноваги, хоча нерідко взаємини ускладнюються через зміну поведінкових реакцій військових [8].

Як зазначає І. Розсоха, військова служба сама по собі є потужним психоемоційним фактором, що спричиняє напруження, тривожність і дискомфорт. Такі стани можуть порушувати механізми саморегуляції, викликати поведінкову дезадаптацію та погіршення психічного і соматичного здоров'я [40].

Участь у бойових діях супроводжується феноменом бойового стресу – складного процесу, у ході якого організм намагається пристосуватися до надзвичайних обставин. Якщо захисні механізми виснажуються, стрес стає дестабілізуючим чинником, що підвищує ризик психічних і соматичних порушень [53]. Серед типових проявів порушеної адаптації спостерігаються дратівливість, конфліктність, нервозність, а іноді й агресивні реакції [47].

Військові, які перебували у зоні бойових дій, мають підвищену ймовірність розвитку ПТСР, що характеризується повторними спогадами про травматичні події, емоційною відчуженістю, гіперактивністю, агресивністю й девіантною поведінкою [53].

Досвід війни часто вступає у суперечність із реаліями мирного життя, породжуючи у ветеранів відчуття несправедливості та непорозуміння з боку суспільства. Ш. Маккаслін, Дж. Дін і Б. Лашер зазначають, що ветерани нерідко переживають кризу ідентичності, напруження у взаєминах із громадськістю та втрату довіри до державних інституцій [73].

Культурний контекст також відіграє суттєву роль у процесі адаптації. В українських реаліях досі зберігаються упередження щодо звернення по психологічну допомогу. Багато військових вважають самотійне подолання труднощів ознакою сили, через що уникають професійної підтримки.

Отже, соціально-психологічна адаптація військовослужбовців, особливо тих, хто безпосередньо брав участь у бойових діях, є складним багаторівневим процесом, що охоплює емоційний, когнітивний, поведінковий і соціальний виміри. Військова діяльність за своєю суттю є екстремальною, адже пов'язана з високим ризиком, жорсткою дисципліною та необхідністю швидкого прийняття рішень у критичних ситуаціях. Такий досвід залишає глибокий слід у психіці, формуючи як короткотривалі, так і пролонговані зміни. Основні негативні наслідки включають ПТСР, тривожні й депресивні стани, дезадаптацію, порушення сну, когнітивне виснаження, схильність до ізоляції та девіантних форм поведінки. Особливо складним є повернення до мирного життя, коли звичні соціальні ролі руйнуються, а відчуття відчуження й непотрібності посилює психологічну дестабілізацію.

Висновки до розділу 1

1. Соціально-психологічна адаптація є складним багаторівневим феноменом, який відображає динамічну взаємодію особистості із соціальним середовищем і водночас інтегрує у собі риси процесу, стану та результату. У різних теоретичних підходах цей феномен тлумачиться через призму когнітивних, мотиваційних, поведінкових або ціннісно-сміслових механізмів, проте спільним для всіх є визнання її ключової ролі у забезпеченні гармонійного функціонування людини в соціумі. Соціально-психологічна адаптація постає як показник ефективності взаємодії особистості з оточенням, міри відповідності її внутрішніх установок і потреб зовнішнім вимогам середовища, а також як умова особистісного розвитку, психологічного благополуччя та соціальної стабільності індивіда.

2. Проблема психологічних наслідків участі у бойових діях має багатовимірний і динамічний характер, охоплюючи широкий спектр змін у когнітивній, емоційній, поведінковій та соціальній сферах особистості. Історична еволюція наукових уявлень – від концепцій «травматичного неврозу» до сучасного розуміння посттравматичного стресового розладу –

демонструє поступове усвідомлення складності впливу бойового досвіду на психіку людини. Емпіричні дослідження різних періодів підтверджують, що війна залишає глибокий відбиток на внутрішньому світі військових, проявляючись у тривожності, депресивності, емоційній дезадаптації, порушеннях соціальної взаємодії та часової перспективи, а також у зниженні життєвої енергії та інтересу до діяльності. Водночас у частини військових виявляється й адаптивний потенціал – зростання життєстійкості, переосмислення цінностей і здатність до самовідновлення. Таким чином, психологічні наслідки участі у війні варто розглядати не лише як деструктивні, а й як такі, що можуть стимулювати особистісну трансформацію, зумовлюючи потребу у науково обґрунтованій системі психологічної підтримки ветеранів і дослідженні чинників, які сприяють їхній успішній соціально-психологічній адаптації.

3. На сьогоднішній день більшість наукових праць здебільшого розглядають соціально-психологічну адаптацію військових як єдиної, цілісної групи осіб у загальному, – без значного акценту на диференціюванні специфіки внутрішніх складових їхньої професійної діяльності. Між тим, очевидним є той факт, що вплив професійної деформації, який вимагатиме зусиль з нівелювання його наслідків після повернення до цивільного життя, може надзвичайно сильно різнитися, в залежності від змістовного характеру проходження служби, – отже, даний факт зумовлює актуальність дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ.

У наступних розділах буде наведено опис емпіричного дослідження, що здійснювалося з метою поглиблення знань щодо специфіки соціально-психологічної адаптації демобілізованих військовослужбовців, з урахуванням змісту їхньої колишньої служби.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗВІЛЬНЕНИХ ЗІ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ РІЗНИХ РОДІВ ВІЙСЬК

Цей розділ присвячено розробці плану дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ. У розділі проведено обґрунтування методик, необхідних для вирішення емпіричних задач, методів статистичної обробки даних, а також – наведено опис досліджуваної вибірки.

2.1. Мета, завдання, характеристика вибірки

Мета дослідження: визначити особливості соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ.

Завдання емпіричного дослідження:

- 1) Дослідити соціальний компонент соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ.
- 2) Дослідити особистісний компонент соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ.
- 3) Визначити особливості соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців, в залежності від роду військ, в яких вони проходили службу.
- 4) Дослідити зв'язок показників соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців з їхнім віком.

Гіпотеза дослідження. Демобілізовані військовослужбовці з тих родів військ, що брали участь у бойових діях, які передбачають прямий вогневий контакт з ворогом (механізовані війська та танкісти), виявляють більші труднощі у соціально-психологічній адаптації до цивільного життя після звільнення, ніж військовослужбовці, які до демобілізації проходили

службу у військах, діяльність яких не має під собою постійного, регулярного вогневого зіткнення з ворогом.

Вибірка. У дослідженні взяли участь звільнені зі служби військовослужбовці загальною кількістю 136 осіб. Серед них – 36 військовослужбовців, що відслужили у піхоті (середній вік – $40,03 \pm 7,35$ років); 28 – у бронетанкових військах (середній вік – $43,71 \pm 7,26$ років); 31 – в артилерії (середній вік – $43,97 \pm 7,71$); 41 – у військах протиповітряної оборони (середній вік – $44,49 \pm 7,06$). Загалом 111 осіб мають досвід участі у бойових діях; 18 з них мають бойові поранення (7 – такі, що пов’язані з життєвою втратою нормального функціонування).

2.2. Методи дослідження

Для вирішення поставлених задач у дослідження було залучено такі методики:

1) Методика соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонда (в адаптації А. К. Осницікого) – для дослідження соціального компоненту соціально-психологічної адаптації.

2) Методика діагностики міжособистісних стосунків Тімоті Лірі (в адаптації О. Білецької) – для дослідження соціального компоненту соціально-психологічної адаптації.

3) Шкала задоволеності життям Е. Дінера (в адаптації Т. Грубі) – для дослідження особистісного компоненту соціально-психологічної адаптації.

4) Шкала робочої та соціальної адаптації (W&SAS). Розглянемо дані методики детальніше – для дослідження соціального компоненту соціально-психологічної адаптації.

Методика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда. Методика є особистісним стандартизованим опитувальником, який дозволяє дослідити рівень соціально-психологічної адаптації особистості, її самосприйняття, ставлення до оточення, рівень емоційного комфорту та інтернальності. Опитувальник складається зі 101 твердження,

які утворюють вісім шкал, шість із яких мають дихотомічну структуру та містять протилежні полюси.

Перша шкала – «Адаптація» – відображає успішність соціально-психологічного пристосування індивіда до умов середовища. Вона має два полюси: адаптивність (успішність адаптації) та дезадаптивність (невдачі у пристосуванні). В обох випадках норма для дорослих становить 68–136 балів. Показник адаптації розраховується за формулою: $\text{адаптивність} / (\text{адаптивність} + \text{дезадаптивність})$.

Друга шкала – «Самоприйняття» – характеризує рівень позитивного ставлення особистості до самої себе, прийняття власних якостей, досягнень і обмежень. Має два полюси: прийняття себе (норма 22–42 бали) та неприйняття себе (14–28 балів). Розрахунок здійснюється за формулою: $\text{прийняття себе} / (\text{прийняття себе} + \text{неприйняття себе})$.

Третя шкала – «Визнання інших» – відображає міру відкритості до соціальної взаємодії та здатність сприймати інших людей позитивно. Має два полюси: визнання інших (норма 12–24 бали) та невизнання інших (14–28 балів). Показник визначається за формулою: $1,2 \times \text{визнання інших} / (1,2 \times \text{визнання інших} + \text{невизнання інших})$.

Четверта шкала – «Емоційна комфортність» – визначає емоційний фон, стабільність внутрішнього стану та схильність до позитивного або негативного переживання. Має полюси емоційний комфорт і емоційний дискомфорт (норма для кожної з них - 14–28 балів). Формула розрахунку: $\text{емоційний комфорт} / (\text{емоційний комфорт} + \text{емоційний дискомфорт})$.

П'ята шкала – «Інтернальність» – відображає схильність особистості покладати відповідальність за події свого життя на себе або на зовнішні обставини. Полюси: внутрішній контроль (норма 26–52 бали) та зовнішній контроль (18–36 балів). Формула розрахунку: $\text{внутрішній контроль} / (\text{внутрішній контроль} + 1,4 \times \text{зовнішній контроль})$.

Шоста шкала – «Прагнення до домінування» – характеризує міру лідерських якостей, схильність до контролю або підпорядкування. Полюси:

домінування (6–12 балів) та відомість (12–24 бали). Показник розраховується за формулою: $2 \times \text{домінування} / (2 \times \text{домінування} + \text{відомість})$.

Сьома шкала – «Ескапізм» (втеча від проблем) – є гомогенною і визначає тенденцію особистості уникати труднощів, відмовлятися від активної участі у вирішенні життєвих ситуацій. Нормативний діапазон для дорослих становить 10–20 балів.

Восьма шкала – «Шкала брехні» – показує ступінь щирості досліджуваного, що дозволяє оцінити достовірність усіх результатів методики. Оптимальним вважається діапазон 18–36 балів.

Методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі. Ця методика призначена для дослідження уявлень суб'єкта про себе, про своє ідеальне «Я», а також для аналізу взаємин у групі. Основна ідея методики полягає у виявленні домінуючих типів міжособистісної поведінки за двома головними вимірами: «домінування – підпорядкування» та «дружелюбність – агресивність».

Методика містить вісім типів міжособистісних стосунків (шкал):

Авторитарний – прагнення до контролю, керівництва, настанов;

Егоїстичний – орієнтація на власні інтереси, самозосередженість;

Агресивний – ворожість, критичність, схильність до конфліктів;

Підозрілий – недовіра, замкненість, схильність до обережності у взаємодії;

Підпорядкований – готовність підкорятися, залежність від авторитетів;

Залежний – потреба в підтримці, схваленні, орієнтація на думку інших;

Доброзичливий – відкритість, співпраця, схильність до компромісів;

Альтруїстичний – турботливість, готовність допомагати, емпатійність.

Підрахунок балів здійснюється окремо для кожної шкали. Максимальне значення становить 16 балів. Ступені вираженості інтерпретуються таким чином:

- 0–4 бали – низький рівень (адаптивна поведінка),
- 5–8 балів – помірний рівень (адаптивна поведінка),
- 9–12 балів – високий рівень (проблемна поведінка),
- 13–16 балів – екстремальний рівень (патологічна поведінка).

Шкала задоволеності життям Е. Дінера (Satisfaction With Life Scale, SWLS). Ця методика є коротким однофакторним опитувальником, який складається з п'яти тверджень, що оцінюються за 7-бальною шкалою від «повністю не згоден» (1 бал) до «повністю згоден» (7 балів). Шкала дозволяє визначити суб'єктивне когнітивне благополуччя – тобто раціональну оцінку людиною власного життя в цілому.

Інтерпретація результатів проводиться за сумою балів:

- 5–9 балів – вкрай висока незадоволеність життям;
- 10–14 – виражена незадоволеність;
- 15–19 – тенденція до незадоволеності;
- 20 – невизначене ставлення;
- 21–25 – тенденція до задоволеності;
- 26–30 – задоволеність життям;
- 31–35 – абсолютна задоволеність життям.

Шкала робочої та соціальної адаптації (Work and Social Adjustment Scale, W&SAS). Шкала призначена для оцінки ступеня порушень соціального та професійного функціонування, зумовлених психологічними чи поведінковими труднощами. Досліджуваний самостійно оцінює рівень проблемності в п'яти основних сферах життя: робота, ведення домашнього господарства, соціальне дозвілля, особисте дозвілля та сімейні стосунки.

Кожна сфера оцінюється за 8-бальною шкалою від 0 (відсутність проблем) до 8 (екстремальна проблемність). Інтерпретація показників здійснюється таким чином:

- 0–2 бали – висока адаптованість у даній сфері;
- 3–5 балів – помірна адаптованість;

6–8 балів – низька адаптованість.

Методика дозволяє отримати як загальний показник соціальної адаптації, так і деталізовану картину функціонування особистості в різних сферах життя.

Методи статистичної обробки даних. Для оцінки міри виразності досліджуваних у роботі показників використовувалися описові статистики.

З метою одночасного порівняння трьох досліджуваних груп, що представлені демобілізованими військовослужбовцями з різних родів військ, було застосовано порівняльний аналіз за методом Краскелла-Уолліса.

Для встановлення зв'язку показників соціально-психологічної адаптації з віком досліджуваних використовувався непараметричний кореляційний аналіз за методом рангової кореляції Спірмена.

Висновки до розділу 2

1. Відібрані методики, а саме – Методика соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонда; Методика діагностики міжособистісних стосунків Тімоті Лірі; Шкала задоволеності життям Е. Дінера та Шкала робочої та соціальної адаптації (W&SAS), будучи надійними та валідними психодіагностичними інструментами, повністю відповідають меті дослідження і дозволяють вирішити всі емпіричні завдання, окреслені в цій роботі.

2. Методи статистичної обробки даних (а саме – описові статистики, критерій Краскелла-Уолліса та метод Спірмена) є цілком відповідними завданням дослідження щодо проведення порівняльного аналізу груп звільнених військовослужбовців з різних родів військ, а також – щодо встановлення зв'язку показників соціально-психологічної адаптації з віком досліджуваних.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗВІЛЬНЕНИХ ЗІ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ РІЗНИХ РОДІВ ВІЙСЬК

Цей розділ присвячено опису результатів емпіричного дослідження, а також, – інтерпретації отриманих даних, – як щодо виразності показників соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ, так і стосовно їхнього порівняльного аналізу.

3.1. Дослідження соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ

Поглянемо на показники описових статистик, отриманих за допомогою Методики соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонда. Спочатку – за групою колишніх військовослужбовців, що звільнилися з лав піхоти (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Описові статистики за методикою соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонда по групі військовослужбовців, звільнених з піхоти

Показник	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Адаптивність	34,00	189,00	81,44	34,01
Деадаптивність	58,00	207,00	126,19	36,66
Адаптація	0,14	0,77	0,39	0,15
Шкала брехні	11,00	23,00	18,25	2,96
Прийняття себе	10,00	62,00	26,28	11,22
Неприйняття себе	14,00	42,00	25,72	6,92
Самоприйняття	0,19	0,81	0,49	0,15
Визнання інших	5,00	33,00	14,78	6,47
Невизнання інших	12,00	40,00	25,19	6,89
Загальне визнання інших	0,15	0,74	0,41	0,16
Емоційний комфорт	6,00	36,00	17,08	6,79
Емоційний дискомфорт	12,00	41,00	26,56	7,42
Комфортність	0,13	0,75	0,39	0,15
Внутрішній контроль	18,00	67,00	33,19	11,37
Зовнішній контроль	15,00	43,00	28,44	7,74
Інтернальність	0,24	0,74	0,45	0,13
Домінування	3,00	13,00	8,56	2,69
Відомість	12,00	36,00	21,75	6,09
Прагнення домінування	0,19	0,68	0,44	0,13
Ескапізм	11,00	30,00	18,67	4,80

Аналізуючи наведені описові статистики, ми бачимо, що для групи звільнених з піхоти військовослужбовців в середньому характерна відповідність нормі усіх показників за методикою Роджерса-Даймонда, - тобто, процеси їхньої соціально-психологічної адаптації слід визначати як нормальні.

На наш погляд, отримання нормальних показників соціально-психологічної адаптації серед звільнених з піхоти можна пояснити кількома чинниками. Попри закладене в гіпотезі нашого дослідження очікування зниженого рівня адаптованості, піхотинці, як правило, мають надзвичайно високий рівень згуртованості, колективної взаємопідтримки та дисциплінованості, що формується під час служби. Ці риси, навіть після демобілізації, зберігаються як внутрішні психологічні ресурси, допомагаючи підтримувати відносно стабільний соціально-психологічний стан. Важливо також врахувати, що для багатьох колишніх піхотинців адаптаційний процес може мати форму «функціональної компенсації»: вони активно прагнуть виглядати «сильними» і «незламними», що часто призводить до певної зовнішньої стабільності емоційного фону при внутрішній напрузі. Таким чином, показники потрапляють у межі норми, однак це може бути результатом не повного психологічного відновлення, а радше – адаптації через зусилля волі та самоконтролю. Крім того, частина колишніх піхотинців продовжує спілкуватися з побратимами, що створює своєрідне соціальне мікросередовище підтримки, знижуючи ризики дезадаптації.

Далі поглянемо на описові статистики за методикою соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонда по групі військовослужбовців, звільнених з бронетанкових військ (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Описові статистики за методикою соціально-психологічної адаптації
Роджерса-Даймонда по групі військовослужбовців, звільнених з
бронетанкових військ**

Показник	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Адаптивність	34,00	196,00	91,43	39,45
Деадаптивність	56,00	199,00	122,86	36,55
Адаптація	0,15	0,78	0,42	0,16
Шкала брехні	11,00	22,00	17,71	2,73
Прийняття себе	10,00	64,00	29,07	12,85
Неприйняття себе	13,00	42,00	24,86	6,39
Самоприйняття	0,19	0,83	0,52	0,15
Визнання інших	5,00	31,00	16,50	7,24
Невизнання інших	8,00	40,00	24,00	6,70
Загальне визнання інших	0,17	0,82	0,44	0,17
Емоційний комфорт	6,00	42,00	19,61	8,61
Емоційний дискомфорт	12,00	39,00	25,61	6,42
Комфортність	0,13	0,78	0,43	0,15
Внутрішній контроль	17,00	63,00	35,64	11,96
Зовнішній контроль	15,00	44,00	28,71	7,62
Інтернальність	0,24	0,75	0,47	0,13
Домінування	5,00	13,00	9,21	2,33
Відомість	11,00	33,00	20,82	5,88
Прагнення домінування	0,23	0,70	0,47	0,12
Ескапізм	10,00	28,00	17,43	4,86

З результатів, представлених у табл. 3.2, ми бачимо, що по групі звільнених з бронетанкових військ військовослужбовців також виявлена відповідність нормі усіх досліджуваних показників соціально-психологічної адаптації.

Ми припускаємо, що нормальний рівень соціально-психологічної адаптації у представників бронетанкових військ, так само, як і у попередньому випадку, може пояснюватися специфікою колишньої військової діяльності даних демобілізованих. Служба в танкових підрозділах потребує високої технічної підготовки, взаємодії у малих екіпажах, де формується тісний міжособистісний контакт і взаємна довіра. Цей досвід сприяє розвитку таких особистісних якостей, як самоконтроль, точність, відповідальність, вміння працювати у команді, – що після звільнення

полегшує соціальну інтеграцію. Водночас, характер їхньої діяльності, хоча і пов'язаний із небезпекою, але має елемент «опосередкованого» ризику – член екіпажу, перебуваючи всередині техніки, психологічно частково відсторонений від прямого контакту з ворогом. Це може пом'якшувати наслідки бойового досвіду та знижувати рівень травматизації. Отже, навіть попри напруженість служби, їхні психологічні ресурси залишилися достатніми, щоб забезпечити адаптацію після служби у межах норми.

Далі поглянемо на описові статистики за методикою соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонда по групі військовослужбовців, звільнених з артилерії (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Описові статистики за методикою соціально-психологічної адаптації
Роджерса-Даймонда по групі військовослужбовців, звільнених з
артилерії**

Показник	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Адаптивність	51,00	176,00	97,19	33,61
Деадаптивність	61,00	158,00	108,23	26,90
Адаптація	0,25	0,74	0,47	0,14
Шкала брехні	11,00	24,00	17,94	3,40
Прийняття себе	17,00	56,00	31,55	10,57
Неприйняття себе	14,00	32,00	22,00	5,05
Самоприйняття	0,37	0,77	0,58	0,13
Визнання інших	8,00	32,00	17,55	6,25
Невизнання інших	10,00	32,00	21,84	5,94
Загальне визнання інших	0,25	0,79	0,49	0,15
Емоційний комфорт	9,00	39,00	20,74	7,92
Емоційний дискомфорт	12,00	32,00	22,97	5,76
Комфортність	0,23	0,76	0,47	0,15
Внутрішній контроль	21,00	64,00	37,61	10,73
Зовнішній контроль	15,00	39,00	25,77	6,50
Інтернальність	0,29	0,75	0,51	0,12
Домінування	5,00	13,00	9,55	2,39
Відомість	12,00	27,00	18,77	4,56
Прагнення домінування	0,27	0,68	0,50	0,11
Ескапізм	8,00	25,00	16,65	4,10

Результати, представлені у табл. 3.3, засвідчують те, що, так само, як і в попередніх досліджуваних, у звільнених з артилерійських військ військовослужбовців також виявляється відповідність нормі усіх показників соціально-психологічної адаптації.

Те, що колишні артилеристи демонструють нормальні значення за всіма показниками соціально-психологічної адаптації, на наш погляд, цілком логічно. Артилеристи часто працюють у чітко структурованій системі командної взаємодії, що вимагає точності, розрахунку та злагодженості дій. Їхня діяльність передбачає відносну дистанційність від безпосередньої лінії фронту, що дозволяє уникати більшості гострих психотравмуючих ситуацій прямого контакту з противником. Разом із тим, високий рівень когнітивної залученості та почуття відповідальності за результат бойових дій створюють відчуття значущості власного внеску, що підтримує позитивне самосприйняття та емоційну стабільність. Саме ці чинники можуть пояснювати, чому адаптаційні показники артилеристів залишилися у межах норми: навіть після звільнення вони зберігають внутрішній порядок, структурованість мислення та готовність діяти у соціально прийнятних межах.

Нарешті, поглянемо на описові статистики за методикою соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонда по групі військовослужбовців, звільнених з сил протиповітряної оборони (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Описові статистики за методикою соціально-психологічної адаптації
Роджерса-Даймонда по групі військовослужбовців, звільнених з сил
протиповітряної оборони**

Показник	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Адаптивність	36,00	196,00	116,00	41,30
Дезадаптивність	56,00	197,00	103,51	37,42
Адаптація	0,17	0,78	0,53	0,16
Шкала брехні	13,00	23,00	18,12	2,73
Прийняття себе	11,00	65,00	36,59	13,51
Неприйняття себе	13,00	39,00	21,73	6,46
Самоприйняття	0,25	0,83	0,61	0,15
Визнання інших	5,00	34,00	21,59	8,05
Невизнання інших	8,00	35,00	20,22	6,75
Загальне визнання інших	0,17	0,82	0,55	0,17
Емоційний комфорт	9,00	42,00	24,17	8,29
Емоційний дискомфорт	12,00	41,00	22,02	7,65
Комфортність	0,18	0,78	0,52	0,15
Внутрішній контроль	17,00	64,00	43,63	13,50
Зовнішній контроль	15,00	42,00	24,20	7,91
Інтернальність	0,24	0,75	0,56	0,14
Домінування	5,00	13,00	9,93	2,51
Відомість	11,00	32,00	18,41	5,41
Прагнення домінування	0,28	0,70	0,52	0,12
Ескапізм	8,00	28,00	15,54	5,07

З табл. 3.4 ми бачимо, що у звільнених з артилерійських військ військовослужбовців так само, як і у всіх попередніх групах, виявляється відповідність усіх показників соціально-психологічної адаптації нормі.

Пояснюючі такі результати, ми припускаємо, що колишні військовослужбовці ППО демонструють нормальні показники соціально-психологічної адаптації, знову-таки, багато в чому завдяки специфіці їхньої служби, яка поєднує високий рівень інтелектуальної зосередженості, концентрації та технологічної компетентності з відносно меншим ступенем особистої фізичної небезпеки. Їхня діяльність значною мірою базується на аналітичному мисленні, спостережливості, самодисципліні та командній узгодженості. Цей комплекс рис сприяє формуванню стабільних адаптаційних механізмів, які добре працюють і після демобілізації. Крім

того, у ППО служать люди, схильні до раціонального аналізу ситуацій, з більшою інтернальністю і вищим рівнем саморегуляції. Усе це разом створює сприятливі умови для підтримання адаптації в межах норми навіть після переходу до цивільного життя.

Таблиця 3.5

Порівняльний аналіз показників за методикою соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонда між групами військовослужбовців, звільнених з різних родів військ

Шкала	Війська	Ср. ранг	Хі-квадрат	Р (2-ст.)	Шкала	Війська	Ср. ранг	Хі-квадрат	Р (2-ст.)
Адаптивність	Пхт.	51,5	15,921	0,001	Емоц. комфорт	Пхт.	52,83	13,992	0,003
	БТВ	62,5				БТВ	62,41		
	Арт.	69,9				Арт.	69,81		
	ППО	86,46				ППО	85,43		
Деадаптивність	Пхт.	81,33	10,849	0,013	Емоц. дискомфорт	Пхт.	81,89	11,689	0,009
	БТВ	77,66				БТВ	78,02		
	Арт.	63,56				Арт.	63,03		
	ППО	54,71				ППО	54,38		
Адаптація	Пхт.	53,56	13,025	0,005	Комфортність	Пхт.	53,88	12,961	0,005
	БТВ	61,02				БТВ	60,79		
	Арт.	71,65				Арт.	71,27		
	ППО	84,35				ППО	84,51		
Шкала брехні	Пхт.	71,82	0,607	0,895	Внутр. контроль	Пхт.	52,81	14,474	0,002
	БТВ	64,27				БТВ	61,8		
	Арт.	67,71				Арт.	69,92		
	ППО	69,07				ППО	85,78		
Прийняття себе	Пхт.	52,61	14,191	0,003	Зовн. контроль	Пхт.	78,49	9,58	0,022
	БТВ	61,52				БТВ	79,27		
	Арт.	71,31				Арт.	65,27		
	ППО	85,1				ППО	54,82		
Неприйняття себе	Пхт.	80,65	9,686	0,021	Інтернальність	Пхт.	54,83	13,552	0,004
	БТВ	78,14				БТВ	59,32		
	Арт.	60,11				Арт.	70,16		
	ППО	57,59				ППО	85,51		
Самоприйняття	Пхт.	53,28	12,913	0,005	Домінування	Пхт.	57,61	5,319	0,15
	БТВ	60,7				БТВ	66,02		
	Арт.	73,35				Арт.	71,23		
	ППО	83,52				ППО	77,7		
Визнання інших	Пхт.	52,13	16,607	0,001	Відомість	Пхт.	80,86	8,303	0,04
	БТВ	62,09				БТВ	75,3		
	Арт.	68,1				Арт.	62,48		
	ППО	87,56				ППО	57,55		
Невизнання інших	Пхт.	82,01	10,772	0,013	Прагн. домінування	Пхт.	54,99	8,805	0,032
	БТВ	76,29				БТВ	63,3		
	Арт.	63,98				Арт.	73,48		
	ППО	54,73				ППО	80,15		
Загальне визн. інш.	Пхт.	52,99	14,82	0,002	Ескапізм	Пхт.	82,1	9,378	0,025
	БТВ	60,46				БТВ	71,36		
	Арт.	70,81				Арт.	68,13		
	ППО	85,87				ППО	54,89		

Результати, наведені у табл. 3.5, дозволяють виявити цілу низку достовірних відмінностей у мірі виразності усіх показників соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ, а саме:

- За шкалою адаптації; (звільнені з піхоти мають значущо найменший показник виразності; з бронетанкових військ – вищий за нього, але такий, що достовірно поступається показникові звільнених з артилерії військовослужбовців і найвищому серед усіх досліджуваних груп – показникові звільнених з сил протиповітряної оборони; значущість зберігається, вказуючи на зазначену тенденцію групових розбіжностей, і якщо розглядати окремо полюси шкали адаптації – адаптивність та дезадаптивність (виразність останньої ранжується зворотно));

- За шкалою самоприйняття (спостерігається аналогічна картина: звільнені з піхоти мають значущо найменший показник виразності; з бронетанкових військ – вищий за нього, але такий, що достовірно поступається показникові звільнених з артилерії військовослужбовців і найвищому серед усіх досліджуваних груп – показникові звільнених з сил протиповітряної оборони; значущість зберігається, вказуючи на зазначену тенденцію групових розбіжностей, і якщо розглядати окремо полюси шкали самоприйняття – прийняття себе та неприйняття себе (виразність останньої ранжується зворотно));

- За шкалою загального визнання інших (звільнені з піхоти мають значущо найменший показник виразності; з бронетанкових військ – вищий за нього, але такий, що достовірно поступається показникові звільнених з артилерії військовослужбовців і найвищому серед усіх досліджуваних груп – показникові звільнених з сил протиповітряної оборони; значущість зберігається, вказуючи на зазначену тенденцію групових розбіжностей, і якщо розглядати окремо полюси даної шкали – визнання інших та невизнання інших (виразність останньої ранжується зворотно));

- За шкалою емоційної комфортності (звільнені з піхоти мають значущо найменший показник виразності; з бронетанкових військ – вищий за нього, але такий, що достовірно поступається показникові звільнених з артилерії військовослужбовців і найвищому серед усіх досліджуваних груп – показникові звільнених з сил протиповітряної оборони; значущість зберігається, вказуючи на зазначену тенденцію групових розбіжностей, і якщо розглядати окремо полюси даної шкали – емоційного комфорту та емоційного дискомфорту (виразність останньої ранжується зворотно));

- За шкалою інтернальності (звільнені з піхоти мають значущо найменший показник виразності; з бронетанкових військ – вищий за нього, але такий, що достовірно поступається показникові звільнених з артилерії військовослужбовців і найвищому серед усіх досліджуваних груп – показникові звільнених з сил протиповітряної оборони; значущість зберігається, вказуючи на зазначену тенденцію групових розбіжностей, якщо розглядати такий полюс даної шкали, як внутрішній контроль; але щодо полюсу зовнішнього контролю, - ситуація не виявилася зворотною, - адже найвищим показник за даною шкалою виявився у звільнених з бронетанкового війська; а звільнені з піхоти військовослужбовці мають середній результат, який у побудованому ранжуванні йде за ним);

- За шкалою прагнення до домінування (звільнені з піхоти мають значущо найменший показник виразності; з бронетанкових військ – вищий за нього, але такий, що достовірно поступається показникові звільнених з артилерії військовослужбовців і найвищому серед усіх досліджуваних груп – показникові звільнених з сил протиповітряної оборони; значущість зберігається, вказуючи на зазначену тенденцію групових розбіжностей, і якщо розглядати окремо полюси даної шкали – домінування та відомості (виразність останньої ранжується зворотно));

- За шкалою ескапізму (звільнені з піхоти мають значущо найменший показник виразності; з бронетанкових військ – вищий за нього, але такий, що достовірно поступається показникові звільнених з артилерії

військовослужбовців і найвищому серед усіх досліджуваних груп – показникові звільнених з сил протиповітряної оборони).

Найімовірніше, основна причина встановлених відмінностей полягає у різному ступені інтенсивності бойового досвіду. Піхотинці – це категорія, яка має найбільше безпосередніх зіткнень із ворогом, високий рівень фізичної небезпеки, часті втрати побратимів і постійний контакт із травматичними подіями. Такий досвід суттєво впливає на емоційно-вольову сферу, формуючи підвищену тривожність, емоційну напруженість і недовіру до соціального середовища, що після звільнення ускладнює інтеграцію в мирне життя.

Військові бронетанкових військ, хоча й мають справу з високим ризиком, частіше перебувають у «закритому просторі» техніки, що створює певну фізичну і психологічну дистанцію між ними та безпосереднім ворогом, що зменшує ступінь травматизації, але не усуває її повністю, оскільки ризик ураження танків надзвичайно високий. Тому їхні адаптаційні показники дещо кращі за піхотинців, але все ще нижчі за артилеристів і колишніх військових з ППО.

Артилеристи та військові ППО мають значно менше безпосереднього контакту з ворогом, що дозволяє уникати гострої травматизації та зберігати відносну емоційну стабільність. Крім того, їхня діяльність пов'язана з точністю, аналітичним мисленням і командною координацією, що формує більш розвинені когнітивні й соціальні механізми саморегуляції, і це, в свою чергу, також може сприяти більш ефективному відновленню соціально-психологічних адаптаційних ресурсів після звільнення.

Разом з тим, наявна тенденція може бути зумовлена не лише бойовим досвідом. Значну роль тут також може відігравати соціально-професійна перспектива після служби. Військові ППО та артилеристи частіше мають спеціальності, що мають цивільні аналоги – технічні, інженерні, аналітичні, – що полегшує їхнє професійне працевлаштування й, відповідно, соціальну адаптацію. Натомість піхотинці, для яких військова служба часто є основною

життєвою роллю, після демобілізації стикаються із кризою ідентичності та труднощами у пошуку роботи, що поглиблює емоційний дискомфорт і посилює схильність до ескапізму.

Отже, отримані результати свідчать, що ступінь соціально-психологічної адаптації колишніх військовослужбовців прямо залежить від поєднання трьох основних чинників: 1) інтенсивності бойового досвіду, 2) особливостей військово-професійної діяльності та 3) наявності реалістичних соціально-професійних можливостей після звільнення. Саме комбінація цих аспектів формує градацію від нижчих показників у колишніх піхотинців до найвищих у представників лав протиповітряної оборони.

3.2. Дослідження показників діагностики міжособистісних стосунків звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ

Поглянемо на показники описових статистик, отриманих за допомогою Методики діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі по групі військовослужбовців, звільнених з піхоти (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Описові статистики за методикою діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі по групі військовослужбовців, звільнених з піхоти

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Авторитарний	0,00	16,00	5,89	4,74
Егоїстичний	0,00	14,00	7,08	4,39
Агресивний	0,00	15,00	7,67	4,03
Підозрілий	3,00	16,00	8,17	3,80
Підпорядкований	0,00	13,00	5,86	3,43
Залежний	1,00	13,00	6,11	3,00
Доброзичливий	0,00	10,00	5,03	2,65
Альтруїстичний	1,00	13,00	5,81	2,80

Як можна бачити з результатів, наведених у табл. 3.6, для військовослужбовців, звільнених з піхоти, характерна найбільша виразність таких типів побудови міжособистісних відносин, як підозрілий, агресивний та егоїстичний (хоча, зазначена виразність не виходить за межі діапазону адаптивної поведінки). Тобто, дані досліджувані найбільшою мірою є

схильними до прояву недовіри, замкненості, обережність у взаємодії, але при цьому вони можуть демонструвати ворожість, критичність, схильність до конфліктів, а також – орієнтацію на власні інтереси, самозосередженість.

На наш погляд, такі результати можна пояснити, знову-таки, особливостями бойового досвіду та умовами служби у піхоті, де переважає безпосередня участь у бойових діях, фізична небезпека, необхідність постійного контролю простору та готовність до швидкого реагування на загрози. Ці умови сприяють формуванню підвищеної настороженості та недовіри до оточення як механізму психологічного самозахисту, що проявляється у формуванні підозрілості. Тенденція до більшої виразності агресивності на тлі інших рис тип може бути наслідком того, що в бойових ситуаціях агресія є природною реакцією, спрямованою на виживання і домінування у середовищі з високою конкуренцією за безпеку. Егоїстичність, у свою чергу, може відображати потребу у самозосередженості та автономності, коли власне рішення і дії безпосередньо впливають на життя – як своє, так і товаришів. У мирних умовах ці якості, залишаючись у межах адаптивної поведінки, забезпечують психологічне дистанціювання та прагнення контролювати ситуацію, що є своєрідною компенсацією після досвіду небезпеки та невизначеності.

Далі розглянемо результати, отримані по виборці військовослужбовців, звільнених з бронетанкових військ (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Описові статистики за методикою діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі по групі військовослужбовців, звільнених з бронетанкових військ

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Авторитарний	0,00	16,00	5,89	4,89
Егоїстичний	0,00	15,00	5,82	4,40
Агресивний	2,00	15,00	7,32	3,80
Підозрілий	0,00	14,00	6,39	4,76
Підпорядкований	0,00	13,00	5,43	3,11
Залежний	1,00	12,00	6,68	2,58
Доброзичливий	0,00	14,00	5,11	4,26
Альтруїстичний	0,00	12,00	5,89	3,05

З результатів, наведених у табл. 3.7, для військовослужбовців, звільнених з бронетанкових військ, характерна найбільша виразність таких типів побудови міжособистісних відносин, як агресивний, залежний та підозрілий (виразність цих показників не виходить за межі діапазону адаптивної поведінки). Тобто, для даних досліджуваних найбільшою мірою характерна схильність проявляти у міжособистісних стосунках ворожість, критичність, схильність до конфліктів, потребу в підтримці та схваленні, орієнтацію на думку інших, недовіру, замкненість та обережність у взаємодії.

Така комбінація, на наш погляд, може пояснюватися вже описаною вище специфікою служби танкістів, - де діяльність відбувається у замкненому просторі, у тісній взаємодії з невеликою кількістю членів екіпажу. Це створює високу залежність від товаришів по службі, оскільки ефективність дій і навіть безпека залежать від злагодженості команди. Саме це може формувати риси залежності – потребу у підтримці, схваленні, орієнтацію на думку інших. Агресивність у цьому випадку може виступати як компенсаторна реакція на обмеження особистісної свободи, фізичну і психологічну напругу, пов'язану із бойовими умовами, шумом, небезпекою та високою відповідальністю. Підозрілість же, імовірно, формується як наслідок закритого, ієрархічного середовища, де довіра розподіляється дуже вибірково, а помилки чи неуважність можуть мати фатальні наслідки. Таким чином, у цій групі поєднання агресивності та залежності відображає внутрішню суперечність між потребою в автономії та водночас сильним прагненням до підтримки й командної єдності.

Далі розглянемо результати, отримані по вибірці військовослужбовців, звільнених з артилерії (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Описові статистики за методикою діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі по групі військовослужбовців, звільнених з артилерії

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Авторитарний	0,00	16,00	7,16	4,71
Егоїстичний	0,00	15,00	6,35	4,39
Агресивний	0,00	16,00	5,23	4,62
Підозрілий	0,00	14,00	4,26	3,90
Підпорядкований	0,00	15,00	6,87	4,02
Залежний	1,00	12,00	6,23	2,95
Доброзичливий	0,00	14,00	5,55	4,72
Альтруїстичний	1,00	12,00	5,68	3,31

Аналізуючи отримані результати, ми можемо говорити, що по вибірці військовослужбовців, звільнених з артилерії виявляється тенденція до найбільшої виразності таких типів побудови міжособистісних відносин, як авторитарний, підпорядкований та егоїстичний (виразність цих показників не виходить за межі діапазону адаптивної поведінки). Отже, звільнені з артилерії колишні військовослужбовці демонструють доволі суперечливу і непостійну поведінку у взаємодії з оточуючими, - вони можуть проявляти як орієнтацію на власні інтереси, самозосередженість, прагнення до контролю, керівництва, настанов, так і готовність підкорятися, підпадати у залежність від авторитетів.

Ми схилиємося до думки, що таке поєднання свідчить про складну специфіку служби в артилерії, яка призвела до певної особистісної деформації колишніх військовослужбовців, - де діяльність чітко регламентована, підпорядкована наказам старших офіцерів, але водночас вимагає високого рівня самодисципліни, відповідальності і точності. Тенденція до вищої виразності авторитарності може бути наслідком професійного звикання до ієрархії, командування і контролю, які є

необхідними у бойових розрахунках. Підпорядкованість, своєю чергою, відображає внутрішнє прийняття військової субординації, що вимагає готовності підкорятися, не ставлячи під сумнів накази. Егоїстичний компонент може зумовлюватися професійною індивідуалізацією – усвідомленням власної ролі у спільній справі, відповідальності за точність дій, що іноді переходить у самозосередженість і прагнення до автономності. Таким чином, виявлена структура типів для цієї групи демонструє певну амбівалентність між потребою у контролі та готовністю виконувати чіткі зовнішні вказівки, що відображає характер військової дисципліни артилерії.

Поглянемо на результати, отримані по виборці військовослужбовців, звільнених з сил протиповітряної оборони (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Описові статистики за методикою діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі по групі військовослужбовців, звільнених з сил протиповітряної оборони

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Авторитарний	0,00	16,00	6,39	5,35
Егоїстичний	0,00	15,00	5,39	4,02
Агресивний	0,00	16,00	5,59	3,58
Підозрілий	0,00	11,00	4,93	2,72
Підпорядкований	2,00	12,00	6,17	3,22
Залежний	2,00	13,00	5,49	2,78
Доброзичливий	0,00	16,00	7,56	4,03
Альтруїстичний	0,00	13,00	5,12	2,97

Як можна бачити з результатів, наведених у табл. 3.9, для військовослужбовців, звільнених з сил протиповітряної оборони, характерна найбільша виразність таких типів побудови міжособистісних відносин, як доброзичливий, авторитарний та підпорядкований (виразність цих показників не виходить за межі діапазону адаптивної поведінки). Отже, дані

досліджувані доволі виразно демонструють у міжособистісній взаємодії такі якості, як відкритість, співпраця, схильність до компромісів. Проте, для них також характерна доволі суперечливу і непостійну поведінку у взаємодії з оточуючими, - вони можуть проявляти як прагнення до контролю, керівництва, настанов, так і готовність підкорятися, підпадати у залежність від авторитетів.

Припускаємо, що ці результати свідчать про відносно гармонійні тенденції у міжособистісній взаємодії, що, знову-таки, ймовірно, може бути пов'язано пов'язано зі специфікою служби у підрозділах ППО. Тут робота передбачає високий рівень координації, взаємодії у складі змін, а також розвинену комунікативність – адже ефективність дій залежить від швидкого обміну інформацією та взаємної довіри. Доброзичливість як провідна риса може бути наслідком згуртованості підрозділів, у яких важливо підтримувати сприятливий мікроклімат. Авторитарність у цій групі, найімовірніше, відображає сформовану відповідальність за прийняття рішень у критичних ситуаціях, а підпорядкованість – готовність діяти за встановленими протоколами і під керівництвом командування. Таке поєднання говорить про високу соціальну адаптивність: колишні військові ППО здатні ефективно взаємодіяти з іншими, зберігаючи баланс між ініціативністю і дисциплінованістю, що сприяє більш конструктивним соціальним контактам після демобілізації.

Тепер поглянемо на результати безпосереднього порівняльного аналізу чотирьох досліджуваних груп (таблиця 3.10).

Таблиця 3.10

**Порівняльний аналіз показників за методикою діагностики
міжособистісних стосунків Т. Лірі між групами військовослужбовців,
звільнених з різних родів військ**

Шкала	Війська	Ср. ранг	Хі-квадрат	Р (2-ст.)
Авторитарний	Пхт.	64,83	1,382	,710
	БТВ	65,95		
	Арт.	75,29		
	ППО	68,33		
Егоїстичний	Пхт.	77,13	3,310	,346
	БТВ	65,59		
	Арт.	70,48		
	ППО	61,41		
Агресивний	Пхт.	81,69	11,195	,011
	БТВ	77,88		
	Арт.	54,05		
	ППО	61,44		
Підозрілий	Пхт.	90,11	18,270	,000
	БТВ	70,50		
	Арт.	52,05		
	ППО	60,60		
Підпорядкований	Пхт.	65,64	2,292	,514
	БТВ	61,88		
	Арт.	76,44		
	ППО	69,54		
Залежний	Пхт.	68,42	4,989	,173
	БТВ	79,23		
	Арт.	72,03		
	ППО	58,57		
Доброзичливий	Пхт.	62,81	9,989	,019
	БТВ	59,89		
	Арт.	61,71		
	ППО	84,51		
Альтруїстичний	Пхт.	72,03	2,159	,540
	БТВ	73,46		
	Арт.	69,50		
	ППО	61,26		

Представлені у таблиці 3.10 результати порівняльного аналізу дозволяють зробити висновок про наявність низки показників, що вказують на достовірні розбіжності між чотирма групами. Цими показниками є:

- Агресивний тип (достовірно найвища виразність – у звільнених з піхоти; дещо менша – у звільнених з бронетанкових військ; ще менша – у звільнених з лав ППО, і найнижча – у звільнених з артилерії);

- Підозрілий тип (достовірно найвища виразність – у звільнених з піхоти; дещо менша – у звільнених з бронетанкових військ; ще менша – у звільнених з лав ППО, і найнижча – у звільнених з артилерії);

- Доброзичливий тип (достовірно найвища виразність – у звільнених з лав ППО; дещо менша – у звільнених з піхоти; ще менша – у звільнених з артилерії; і найнижча – у звільнених з бронетанкових військ).

На наш погляд, найвища виразність агресивного типу у звільнених з піхоти може бути зумовлена безпосередньою участю у бойових діях, постійною фізичною загрозою та необхідністю швидкого реагування на небезпеку. В таких умовах формується висока напруга, схильність до домінування і контролю ситуації, що після демобілізації може проявлятися у міжособистісних контактах як підвищена критичність або конфліктність. Менша виразність агресивності у представників бронетанкових військ може пояснюватися тим, що вони діють у більш технічно організованих умовах, де агресія менш необхідна як засіб взаємодії. Ще нижчі показники у представників ППО і артилерії свідчать про більшу роль когнітивних, раціональних механізмів регуляції поведінки, що зменшує імпульсивні прояви, а також – про відсутність необхідності спрямовувати агресію як необхідну умову виживання на ворога у прямому боєз'їзненні.

Найвища виразність підозрілого типу у звільнених з піхоти може відображати сформовану недовіру до зовнішнього світу, яка є типовою для осіб із досвідом прямих бойових дій. У бронетанкових військах ця риса теж доволі помітно виділяється у більшу сторону, в порівнянні з рештою досліджуваних, але у межах адаптивності – там недовіра спрямована не стільки на людей загалом, скільки на контроль ситуації і технічної безпеки. Менші показники у представників ППО та артилерії можуть вказувати на те, що їхня колишня професійна діяльність потребує більшої злагодженості та комунікації в колективі, тому надмірна підозрілість є менш доречною, ніж у розглянутих до цього груп.

Найвища виразність доброзичливого типу у колишніх військових з ППО може говорити про більш розвинені соціальні навички даних осіб,

відкритість до взаємодії та орієнтацію на співпрацю, що може бути результатом відносно стабільнішої службової атмосфери у цих військах, меншої кількості безпосередніх бойових зіткнень і більшої ролі колективної взаємодії. Найнижчі показники доброзичливості у представників бронетанкових військ можуть бути наслідком ізольованості екіпажів, замкнутості комунікаційного простору і домінування технічних аспектів діяльності над соціальними.

Загалом, виявлені відмінності свідчать, що міжособистісні риси колишніх військовослужбовців істотно залежать від специфіки служби. Роди військ, які передбачають безпосередню участь у бойових діях і постійний ризик, формують більш напружений, захисно-агресивний стиль соціальної поведінки, тоді як ті, де переважає технічна, координаційна чи аналітична діяльність, сприяють розвитку більшої соціальної врівноваженості, доброзичливості та гнучкості у взаємодії.

3.3. Дослідження рівня задоволеності життям звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ

Поглянемо на описові статистики за Шкалою задоволеності життям Е. Дінера по групі військовослужбовців, звільнених з піхоти (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Описові статистики за Шкалою задоволеності життям Е. Дінера по групі військовослужбовців, звільнених з піхоти

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Задоволеність життям	7,00	28,00	16,22	5,59

Отримані результати по групі звільнених з піхоти свідчать про те, що в цілому дані досліджувані демонструють тенденцію до прояву незадоволеності життям.

Ми схилиємося до думки, що такий результат зумовлюється тим, що особам з військовим фахом в цілому доволі важко знайти своє місце у суспільстві після повернення до цивільного життя. Крім того, безпосередній

досвід прямого зіткнення з ворогом, який по своїй сутності є травматичним, може створювати значний емоційний дискомфорт, який додатково у підсумку визначає неспроможність колишніх піхотинців відчутти задоволеність власним життям.

Поглянемо на описові статистики за Шкалою задоволеності життям Е. Дінера по групі військовослужбовців, звільнених з бронетанкових військ (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Описові статистики за Шкалою задоволеності життям Е. Дінера по групі військовослужбовців, звільнених з бронетанкових військ

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Задоволеність життям	7,00	32,00	18,79	5,85

Як ми бачимо, по групі військовослужбовців, звільнених з бронетанкових військ, також спостерігається тенденція до прояву незадоволеності життям.

Оскільки дана категорія так само в ході служби мала безпосередній досвід у прямих зіткненнях з ворогом, ми вважаємо, що можливі причини отриманого результату є спільними з тими, що були озвучені в ході аналізу колишніх піхотинців: труднощі у знаходженні місця у суспільстві після повернення до цивільного життя та емоційний дискомфорт, спричинений регулярною актуалізацією важкого травматичного досвіду.

Поглянемо на описові статистики за Шкалою задоволеності життям Е. Дінера по групі військовослужбовців, звільнених з артилерії (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Описові статистики за Шкалою задоволеності життям Е. Дінера по групі військовослужбовців, звільнених з артилерії

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Задоволеність життям	7,00	30,00	18,84	5,66

Як ми можемо бачити, хоча колишні артилеристи і мали менше досвіду прямого зіткнення з ворогом в ході бойових дій, - вони все одно виявляють тенденцію до прояву незадоволеності життям.

На наш погляд, у випадку з даною категорією колишніх військовослужбовців, окрім чинника складності пошуку власного місця у суспільстві після повернення до цивільного життя, може виявлятися ще один – психофізіологічний. Мова йде про те, що більшість артилеристів в ході служби тривалий час отримують сильний вплив тиску від близьких вибухів пострілів і над-нормальний рівень шуму, - що у підсумку призводить до помітного погіршення стану здоров'я, яке, в свою чергу, має обов'язково проявлятися у тенденції до зниження задоволеності життям.

Нарешті, поглянемо на описові статистики за Шкалою задоволеності життям Е. Дінера по групі військовослужбовців, звільнених з лав ППО (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Описові статистики за Шкалою задоволеності життям Е. Дінера по групі військовослужбовців, звільнених з сил протиповітряної оборони

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Задоволеність життям	12,00	32,00	21,85	6,43

Колишні військовослужбовці лав ППО в ході проходження служби і участі у бойових діях не відчували на собі значною мірою ані впливу чинника безпосереднього зіткнення з ворогом, ані сильних фізичних збурень, - що, на нашу думку, у підсумку виявилось в отриманні даними особами більше можливостей для відчуття емоційного благополуччя після повернення до цивільного життя. Отже, саме прояву даного ми схильні приписувати можливу причинність виявленої тенденції до прояву задоволеності життям у військовослужбовців, звільнених з лав ППО.

Тепер перейдемо до порівняльного аналізу чотирьох досліджуваних груп колишніх військовослужбовців (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

**Порівняльний аналіз показників за Шкалою задоволеності
життям Е. Дінера між групами військовослужбовців, звільнених з різних
родів військ**

Шкала	Війська	Ср. ранг	Хі-квадрат	Р (2-ст.)
Задоволеність життям	Пхт.	51,43	13,711	,003
	БТВ	67,18		
	Арт.	68,18		
	ППО	84,63		

Представлені у таблиці 3.15 свідчать про те, що міра задоволеності життям у чотирьох досліджуваних групах демобілізованих військовослужбовців достовірно різниться: найвища задоволеність притаманна представникам ППО; дещо нижча – колишнім артилеристам; ще нижча – звільненим з бронетанкових військ і найнижча – звільнених з піхоти.

Аналізуючи такий результат, ми маємо повторно звернутися до низки фактів, озвучених раніше. Так, найвищий рівень задоволеності життям у звільнених із сил протиповітряної оборони можна пояснити декількома взаємопов'язаними чинниками. По-перше, представники ППО, хоча й мають бойовий досвід, - вони рідше зазнають прямої фізичної небезпеки, а отже, менше схильні до розвитку хронічного бойового стресу чи посттравматичних симптомів, які можуть знижувати задоволеність життям після демобілізації. По-друге, у цих підрозділах формується досить згуртована атмосфера співпраці та взаємної підтримки, що після звільнення з армії може полегшувати соціальну адаптацію. По-третє, діяльність у ППО вимагає високого рівня когнітивного контролю, уваги, аналітичного мислення – це сприяє розвитку почуття професійної компетентності та самоповаги, які підтримують позитивне самосприйняття і життєву задоволеність після служби. Отже, колишні військові ППО, як правило, краще адаптуються до цивільного життя, мають стабільні соціальні зв'язки та зберігають відчуття внутрішньої впевненості і значущості власного досвіду.

Дещо нижчий рівень задоволеності життям у колишніх артилеристів може пояснюватися тим, що, хоча їхня діяльність також є доволі організованою і координованою, вона все ж пов'язана із високою відповідальністю та потенційно тяжкими моральними переживаннями, зумовленими наслідками їхньої роботи – зокрема, можливістю завдання втрат серед цивільного населення на відстані за умови помилок в розрахунках стрільби. Для багатьох військовослужбовців це створює певні морально-етичні дилеми, що після демобілізації можуть проявлятися у внутрішній напрузі чи почутті провини. Крім того, артилерія передбачає роботу з технікою і складними системами управління, а отже, після звільнення в цивільному житті не завжди легко знайти адекватну сферу застосування цих навичок, що може призводити до відчуття професійної нереалізованості. Водночас артилеристи, як правило, мають добре розвинену дисципліну, самоконтроль і здатність працювати в команді, що допомагає їм підтримувати достатній рівень життєвої адаптації, тому їхня задоволеність життям залишається відносно високою, хоча й нижчою, ніж у представників ППО.

Ще нижчий рівень задоволеності життям у звільнених з бронетанкових військ також може бути зумовлений особливою специфікою колишньої служби даних осіб. Як зазначалося раніше, танкові екіпажі діють у замкненому, обмеженому просторі, де фізичне й емоційне навантаження надзвичайно інтенсивне. Під час бойових дій танкісти часто перебувають у ситуаціях ізоляції, браку прямих соціальних контактів, обмеженої рухливості й високого ризику, що створює стійку психологічну напругу. Такі умови сприяють розвитку хронічного емоційного виснаження, що після демобілізації може проявлятися у відчутті відчуженості, замкненості або втрати смислу діяльності. Окрім того, для багатьох колишніх танкістів перехід до мирного життя супроводжується труднощами у сфері самореалізації – цивільні професії рідко забезпечують відчуття злагодженої

команди, взаємної підтримки й високої інтенсивності подій, до яких вони звикли. Це може призводити до емоційного «спаду» і зниження загальної задоволеності життям, навіть якщо зовнішні умови їхнього життя є прийнятними.

Найнижчий рівень задоволеності життям серед звільнених з піхоти має найбільш очевидні психологічні пояснення. Саме піхота зазвичай зазнає найбільшого бойового навантаження, бере безпосередню участь у зіткненнях, має найвищі втрати та найбільший ризик для життя. Це зумовлює сильний вплив стресових і травматичних факторів, які можуть залишати довготривалі наслідки для психоемоційного стану – від хронічної тривоги і роздратованості до симптомів посттравматичного стресового розладу. Після повернення до мирного життя піхотинці часто стикаються із труднощами соціальної інтеграції: звичка до підвищеної готовності, недовіра до оточення, внутрішня напруженість і відчуття «випадіння» з мирного соціального контексту можуть перешкоджати формуванню позитивного бачення майбутнього. Крім того, специфіка їхнього бойового досвіду рідко дає можливість відчувати тривалу стабільність, тому після демобілізації вони частіше відчують невизначеність і втрату життєвих орієнтирів. Усе це закономірно призводить до найнижчих показників задоволеності життям серед порівнюваних груп.

Узагальнюючи все наведене вище, можна сказати, що рівень задоволеності життям демобілізованих військовослужбовців є доволі показовим відображенням міри їхньої психологічної та соціальної адаптованості після служби. Чим менше у попередньому військовому досвіді було безпосередніх травматичних впливів, хаотичних бойових ситуацій і життєвої загрози, тим легше формується позитивне ставлення до власного життя після звільнення. Тому представники ППО і артилерії демонструють вищий рівень життєвої задоволеності, тоді як піхотинці й танкісти, які зазнали найбільшого стресового навантаження, мають нижчі показники.

Таким чином, результати свідчать, що успішність поствійськової адаптації безпосередньо залежить від характеру бойового досвіду, рівня соціальної підтримки і можливостей реалізації власного потенціалу у мирному середовищі.

3.4. Дослідження робочої та соціальної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ

Розглянемо описові статистики за Шкалою робочої та соціальної адаптації по групі військовослужбовців, звільнених з піхоти (табл. 3.16).

Таблиця 3.16

Описові статистики за Шкалою робочої та соціальної адаптації по групі військовослужбовців, звільнених з піхоти

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Труднощі (робота)	1,00	8,00	4,62	2,22
Труднощі (господарство)	2,00	7,00	4,50	1,36
Труднощі (соц. дозвілля)	1,00	8,00	4,31	1,58
Труднощі (особ. дозвілля)	0,00	7,00	4,50	1,50
Труднощі (сім'я)	1,00	8,00	4,86	1,64

Як можна бачити з результатів, наведених у таблиці 3.16, усі показники проблемності в адаптації колишніх піхотинців є помірними, і серед досліджуваних сфер не виділяються якісь конкретні, - тобто, дані особи мають певні проблеми в адаптації до цивільного життя, проте ці проблеми не є екстремальними, і стосуються вони у приблизно однаковій ступені всіх сфер їхнього життя – роботи, господарства, соціального та особистого дозвілля і сім'ї.

Поглянемо на описові статистики за Шкалою робочої та соціальної адаптації по групі військовослужбовців, звільнених з бронетанкових військ (табл. 3.17).

Таблиця 3.17

**Описові статистики за Шкалою робочої та соціальної адаптації по групі
військовослужбовців, звільнених з бронетанкових військ**

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Труднощі (робота)	2,00	8,00	4,64	1,91
Труднощі (господарство)	0,00	7,00	3,96	1,50
Труднощі (соц. дозвілля)	0,00	8,00	3,75	1,71
Труднощі (особ. дозвілля)	0,00	8,00	4,25	1,96
Труднощі (сім'я)	3,00	8,00	4,89	1,37

З таблиці 3.17 ми бачимо, що для звільнених з бронетанкових військ характерна схожа картина до тієї, що спостерігалася у демобілізованих піхотинців: усі показники проблемності в адаптації є помірними, і серед досліджуваних сфер не виділяються якісь конкретні.

Перейдемо до розгляду описових статистик за Шкалою робочої та соціальної адаптації по групі військовослужбовців, звільнених з артилерії (табл. 3.18).

Таблиця 3.18

**Описові статистики за Шкалою робочої та соціальної адаптації по
групі військовослужбовців, звільнених з артилерії**

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Труднощі (робота)	1,00	6,00	3,56	1,51
Труднощі (господарство)	1,00	5,00	3,74	1,29
Труднощі (соц. дозвілля)	0,00	8,00	3,52	1,65
Труднощі (особ. дозвілля)	0,00	7,00	4,13	1,73
Труднощі (сім'я)	2,00	7,00	4,39	1,31

Як можна бачити з табл. 3.18, і по групі звільнених з артилерії військовослужбовців також спостерігається помірність проблемності адаптації за всіма сферами, при тому, що, знову-таки, виділяти якусь з цих

сфер було б неправомірним, - адже відмінності у показниках є доволі незначними.

Нарешті, поглянемо на описові статистики за Шкалою робочої та соціальної адаптації по групі військовослужбовців, звільнених з лав ППО (табл. 3.19).

Таблиця 3.19

**Описові статистики за Шкалою робочої та соціальної адаптації по групі
військовослужбовців, звільнених з сил протиповітряної оборони**

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Труднощі (робота)	1,00	8,00	4,00	2,20
Труднощі (господарство)	0,00	8,00	3,24	1,76
Труднощі (соц. дозвілля)	0,00	7,00	3,34	1,59
Труднощі (особ. дозвілля)	0,00	6,00	3,05	1,75
Труднощі (сім'я)	0,00	8,00	3,68	1,62

Звільнені з лав ППО, знову-таки, продемонстрували аналогічну до попередніх досліджуваних груп картину: усі показники проблемності в адаптації є помірними, і серед досліджуваних сфер не виділяються якісь конкретні.

Отже, ми бачимо, що адаптація звільнених з усіх родів військ військовослужбовців характеризується наявністю певної проблематичності, проте ця проблематичність не є екстремально виразною. Ми пов'язуємо це з тим, що, не дивлячись на вплив важких умов колишньої служби, усі військовослужбовці виявили достатню спроможність долати труднощі адаптації у різних сферах завдяки низці позитивних якостей, що були набуті в ході проходження зазначеної служби: дисциплінованості, здатності до функціонування у надзвичайних умовах, витримці, цілеспрямованості тощо.

Проте, остаточно відповісти на питання, чи може визначати специфіка колишньої служби характер адаптації військових до різних сфер, нам

допоможе прямий порівняльний аналіз чотирьох досліджуваних груп, результати якого представлено у табл. 3.20.

Таблиця 3.20

Порівняльний аналіз показників за Шкалою робочої та соціальної адаптації між групами військовослужбовців, звільнених з різних родів військ

Шкала	Війська	Ср. ранг	Хі-квадрат	Р (2-ст.)
Труднощі (робота)	Пхт.	25,92	2,022	,568
	БТВ	26,23		
	Арт.	19,39		
	ППО	21,62		
Труднощі (господарство)	Пхт.	84,31	12,479	,006
	БТВ	72,11		
	Арт.	66,44		
	ППО	53,72		
Труднощі (соц. дозвілля)	Пхт.	82,10	7,090	,069
	БТВ	69,02		
	Арт.	63,44		
	ППО	60,04		
Труднощі (особ. дозвілля)	Пхт.	80,57	13,762	,003
	БТВ	74,88		
	Арт.	72,94		
	ППО	50,20		
Труднощі (сім'я)	Пхт.	79,75	13,799	,003
	БТВ	80,05		
	Арт.	67,94		
	ППО	51,16		

З таблиці 3.20 ми бачимо, що було отримано низку показників, які вказують на достовірні відмінності у проблемності адаптації досліджуваних груп за певними сферами, а саме:

- Труднощі у веденні домашнього господарства: найбільш виразним виявився показник у звільнених з піхоти; дещо меншим – у звільнених з бронетанкових військ; ще меншим – у звільнених з артилерії і найменшим – у звільнених з лав ППО;

- Труднощі у проведенні особистого дозвілля: найбільш виразним виявився показник у звільнених з піхоти; дещо меншим – у звільнених з бронетанкових військ; ще меншим – у звільнених з артилерії і найменшим – у звільнених з лав ППО;

- Труднощі у стосунках з сім'єю: найбільш виразним виявився показник у звільнених з бронетанкових військ; дещо меншим – у звільнених з піхоти; ще меншим – у звільнених з артилерії і найменшим – у звільнених з лав ППО.

Як видно, тенденція у специфіці адаптації досліджуваних осіб, помічена нами раніше, зберігається і тут: більш адаптованими виявилися демобілізовані з тих родів військ, які в ході бойових зіткнень меншою мірою долучаються до прямого контакту з ворогом. Оскільки ми вже неодноразово давали можливу інтерпретацію таким тенденціям, зараз не будемо повторюватися, зазначивши всі висловлені раніше причини як доцільні і для результатів, отриманих за допомогою Шкали робочої та соціальної адаптації.

На цьому ми завершуємо безпосереднє визначення специфіки соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ, проте, щоб більш глибоко дослідити дану проблематику, проведемо також аналіз зв'язку показників соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців з їхнім віком, який буде розкрито у наступному підрозділі цієї роботи.

3.5. Дослідження зв'язку показників соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців з віком

Отже, для того, щоб більш поглиблено вивчити специфіку соціально-психологічної адаптації в межах нашої роботи, ми маємо на меті провести аналіз зв'язку показників соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців з їхнім віком. Результати такого аналізу наведено у табл. 3.21.

Таблиця 3.21

**Результати кореляційного аналізу показників соціально-психологічної
адаптації звільнених зі служби військовослужбовців з їхнім віком**

	Пхт.		БТВ		Арт.		ППО	
	г	р (2-ст.)	г	р (2-ст.)	г	р (2-ст.)	г	р (2-ст.)
Адаптивність	-,650**	,000	-,612**	,001	-,658**	,000	-,547**	,000
Деадаптивність	,682**	,000	,616**	,000	,666**	,000	,400**	,010
Адаптація	-,679**	,000	-,628**	,000	-,670**	,000	-,496**	,001
Прийняття себе	-,621**	,000	-,580**	,001	-,657**	,000	-,498**	,001
Неприйняття себе	,568**	,000	,563**	,002	,606**	,000	,357*	,022
Самоприйняття	-,641**	,000	-,605**	,001	-,633**	,000	-,472**	,002
Визнання інших	-,534**	,001	-,555**	,002	-,611**	,000	-,531**	,000
Невизнання інших	,600**	,000	,575**	,001	,528**	,002	,298	,059
Загальне визн. інш.	-,572**	,000	-,585**	,001	-,577**	,001	-,480**	,002
Емоц. комфорт	-,564**	,000	-,600**	,001	-,598**	,000	-,414**	,007
Емоц. дискомфорт	,697**	,000	,647**	,000	,554**	,001	,384*	,013
Комфортність	-,616**	,000	-,635**	,000	-,592**	,000	-,408**	,008
Внутр. контроль	-,721**	,000	-,594**	,001	-,620**	,000	-,531**	,000
Зовн. контроль	,506**	,002	,341	,076	,505**	,004	,409**	,008
Інтернальність	-,668**	,000	-,526**	,004	-,628**	,000	-,530**	,000
Домінування	-,519**	,001	-,387*	,042	-,306	,094	-,379*	,015
Відомість	,662**	,000	,572**	,001	,442*	,013	,255	,107
Прагн. домінування	-,659**	,000	-,556**	,002	-,433*	,015	-,353*	,024
Ескапізм	,570**	,000	,630**	,000	,695**	,000	,359*	,021
Авторитарний	,246	,148	,097	,622	,104	,576	-,039	,807
Егоїстичний	,267	,115	,179	,363	,212	,253	-,207	,195
Агресивний	-,329	,050	,018	,928	-,073	,697	,158	,325
Підозрілий	-,208	,224	-,123	,534	,020	,916	,001	,996
Підпорядкований	-,402*	,015	-,373	,051	,273	,137	-,072	,657
Залежний	-,130	,449	-,072	,716	-,080	,669	,396*	,010
Доброзичливий	-,235	,168	,044	,823	,172	,354	-,090	,576
Альтруїстичний	,016	,926	-,332	,085	-,051	,787	-,060	,707
Задоволеність життям	-,203	,236	-,188	,337	-,202	,275	-,308*	,050
Труднощі (робота)	,834**	,000	,358	,279	,175	,652	,006	,986
Труднощі (господарство)	,498**	,002	,480**	,010	,621**	,000	,408**	,008
Труднощі (соц. дозволя)	,399*	,016	,524**	,004	,305	,095	,280	,076
Труднощі (особ. дозволя)	,283	,094	,303	,117	,476**	,007	,568**	,000
Труднощі (сім'я)	,406*	,014	,447*	,017	,484**	,006	,432**	,005

Як можна бачити з табл. 3.21, в цілому досліджувані, звільнені з усіх родів військ, демонструють схожу тенденцію: чим більшим виявляється вік, тим гіршими є показники соціально-психологічної адаптації, - що є цілком очікуваним, адже у багаточисельних дослідженнях було доведено згасання адаптаційного потенціалу людини за мірою віддалення від пікового в цьому відношенні періоду молодості.

Проте, були винайдені і такі показники, зв'язок яких з віком виявив відмінний характер у групах демобілізованих з різних родів військ.

Так, за шкалою невизнання інших, якщо звільнені з лав піхоти, бронетанкових військ та артилерії демонструють достовірне збільшення даного показника з віком, то звільнені з сил протиповітряної оборони – ні. Тобто, останні, на відміну від решти військовослужбовців, з перебігом часу не починають більшою мірою демонструвати закритість до соціальної взаємодії та схильність сприймати інших людей більш негативно.

Також за шкалою зовнішнього контролю – якщо звільнені з піхоти, артилерії та ППО з віком починають все більшою мірою перекладати відповідальність за своє життя на зовнішні обставини, то для звільнених з бронетанкових військ така закономірність не є характерною.

Також – за шкалою домінування – зворотний зв'язок з віком схильності до прояву лідерських якостей та контролю не є характерним тільки для звільнених з артилерії.

За шкалою відомості – позитивний зв'язок з віком схильності до потрапляння у підлеглу позицію не є характерним тільки для звільнених з ППО.

За шкалою виразності підпорядкованого типу міжособистісної взаємодії значущим виявився лише зв'язок з віком у звільнених з піхоти.

Значущій зворотний зв'язок задоволеності життям з віком виявився характерним лише для демобілізованих з лав ППО.

Зв'язок віку з проблемами у сфері роботи виявився значущим лише у звільнених з піхоти, а з проблемами в організації особистого дозвілля – тільки у звільнених з артилерії та лав ППО.

Отже, за шкалою невизнання інших виявлено, що представники піхоти, бронетанкових військ та артилерії з віком стають менш відкритими у спілкуванні, виявляють схильність до ізоляції та меншої довіри до оточення. Це може бути пов'язано з тим, що їхній бойовий досвід часто включав інтенсивні міжособистісні та емоційні навантаження, що зумовлюють

підвищену обережність і соціальну настороженість. У старшому віці такі риси можуть посилюватися, особливо коли соціальні зв'язки поступово звужуються. Натомість у представників сил протиповітряної оборони (ППО) подібного зростання не спостерігається – вони залишаються більш стабільними у своєму ставленні до соціуму. Це можна пояснити специфікою їхньої служби, яка передбачає роботу у більш технологічному, координованому середовищі, де високий рівень колективної взаємодії та взаємозалежності формує довіру й командну орієнтацію, що зберігається і після демобілізації.

За шкалою зовнішнього контролю спостерігається вікове зростання цього показника у звільнених з піхоти, артилерії та ППО, але не у колишніх військових бронетанкових військ. Ймовірно, представники бронетанкових частин мають більш розвинене відчуття персональної відповідальності, оскільки їхня діяльність у бойових умовах передбачала індивідуальні рішення у технічно складних і ризикованих ситуаціях. Вони формують внутрішній локус контролю як необхідну умову ефективності служби, і цей патерн зберігається й після звільнення.

Щодо домінування, зворотний зв'язок із віком характерний для більшості груп, окрім артилеристів. Ймовірно, для представників артилерії більш виражене командне мислення, де роль старшого і відповідального зберігається навіть поза військовою службою. Артилеристи часто мають досвід організації та координації спільних дій, тому навіть із віком залишають схильність до прояву лідерських позицій.

За шкалою відомості виявлено позитивний зв'язок з віком у більшості груп, що може свідчити про поступове прийняття більш пасивної соціальної позиції. Виняток становлять звільнені з ППО, у яких така залежність не виявлена. Це може бути пояснено більш збалансованими міжособистісними відносинами в їхніх військових колективах, де дисципліна поєднується з високою автономністю технічних спеціалістів.

За виразністю підпорядкованого типу міжособистісної взаємодії вікові зміни проявилися лише у звільнених з піхоти – очевидно, саме в цій групі з віком зростає схильність до підлеглої ролі. Це можна пояснити значним фізичним і психологічним виснаженням, характерним для піхотинців, а також досвідом прямого бойового підпорядкування, який глибоко вкорінює ієрархічне мислення і знижує ініціативність.

Цікавим є факт, що зворотний зв'язок задоволеності життям з віком виявився характерним лише для представників ППО. Це може відображати їхнє більш раціональне, прагматичне ставлення до життя: у молодості вони мають високу мотивацію досягнень, а зі збільшенням віку можуть відчувати дисонанс між очікуваннями і реальними можливостями соціальної реалізації.

Крім того, зв'язок віку з проблемами у сфері роботи виявився значущим лише у звільнених з піхоти. Це логічно, адже саме вони найчастіше мають труднощі з професійною переадаптацією через відсутність мирних спеціальностей, що безпосередньо відповідають їхньому військовому досвіду. Проблеми в організації дозвілля, навпаки, виявляються лише у звільнених з артилерії та ППО, що може свідчити про їхню меншу гнучкість у побудові позапрофесійної активності та схильність до структурування часу, звичного у військовій службі.

В цілому, отримані результати свідчать, що адаптаційні процеси у демобілізованих військових є багатовимірними та залежать не лише від віку, а й від специфіки військового досвіду, організаційної культури певного роду військ і особливостей соціалізації в межах професійного середовища. Зокрема, представники ППО демонструють найбільшу стабільність і збереження соціальної відкритості, артилеристи – сталість лідерських тенденцій, бронетанкові – відносну автономність і внутрішній контроль, тоді як піхотинці виявляють найбільшу вразливість до вікових змін адаптаційного потенціалу. Це вказує на необхідність диференційованого підходу до програм соціально-психологічної підтримки демобілізованих, враховуючи специфіку їхнього бойового досвіду та професійної культури.

Висновки до розділу 3

1. В цілому характер протікання соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців відповідає нормі, - і це стосується всіх категорій демобілізованих: піхоти, бронетанкових військ, артилерії та сил протиповітряної оборони. Але між цими категоріями існують істотні відмінності, які полягають в тому, що звільнені з піхоти та бронетанкових військ демонструють значно гіршу соціально-психологічну адаптацію, ніж ті військовослужбовці, що проходили службу у лавах артилерії та протиповітряної оборони.

2. Характер міжособистісних відносин звільнених зі служби військовослужбовців, що формується в ході їхньої адаптації до позаслужбового життя, доволі виразно відрізняється, в залежності від того, в якому роді військ вони проходили службу. Так, у колишніх піхотинців та військових бронетанкових військ, у порівнянні з представниками артилерії та сил ППО, спостерігається достовірно більша схильність виявляти до оточення ворожість, критичність, конфліктність, недовіру, замкненість та обережність. Натомість, колишні військові з сил протиповітряної оборони та артилерії проявляють більше відкритості, прагнення до співпраці і компромісів з оточенням, ніж ті, хто служив у піхоті та бронетанкових військах.

3. Міра задоволеності життям як індикатор особистісного компоненту соціально-психологічної адаптації у досліджуваних категоріях демобілізованих військовослужбовців достовірно різниться: найвищим даний показник є у представників ППО, які більше виявляють тенденцію до прояву задоволеності життям, аніж незадоволеності; дещо нижчий – у колишніх артилеристів; ще нижчий – у звільнених з бронетанкових військ і найнижчий – у звільнених з піхоти; при цьому останні три категорії колишніх військовослужбовців більше виявляють тенденцію до незадоволеності життям, аніж до задоволеності.

4. Особистісне ставлення усіх груп колишніх військовослужбовців до процесу соціально-психологічної адаптації в різних аспектах життєдіяльності пов'язується з баченням помірної кількості проблем, які, втім, не визнаються демобілізованими екстремально важкими. При цьому, військовослужбовці, що проходили службу у піхоті та бронетанкових військах, вбачають більшу проблемність власної адаптації в таких сферах, як ведення домашнього господарства, проведення особистого дозвілля та стосунки у сім'ї, ніж ті, хто звільнився з лав артилерії та сил протиповітряної оборони.

5. В цілому досліджувані, звільнені з усіх родів військ, демонструють схожу тенденцію: чим більшим виявляється вік, тим гіршими є показники їхньої соціально-психологічної адаптації, хоча і тут є певна специфіка, пов'язана з належністю до певного роду військ. Зокрема, такі параметри соціально-психологічної адаптації, як невизнання інших, екстернальність, прагнення домінування, відомість, підпорядкованість, задоволеність життям та проблемність сфер роботи та особистісного дозвілля виявили значущій зв'язок з віком не у всіх категорій досліджуваних демобілізованих військовослужбовців.

ВИСНОВКИ

1. В ході теоретичного аналізу досліджуваної проблематики було встановлено, що соціально-психологічна адаптація – це явище, що може одночасно виступати і в якості процесу, і в якості стану, і в якості результату особистісної взаємодії із соціальним середовищем, основним параметром якої є оптимальність інтеракції людини з іншими особистостями, що перебувають у її оточенні. Ця оптимальність визначається узгодженістю вимог середовища та дій людини, співвідношенням задоволення її потреб та потреб інших, та мірою ефективності і продуктивності її функціонування у вказаному середовищі. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців, особливо тих, хто був безпосереднім учасником бойових дій, є складним і багатогранним процесом, який охоплює емоційний, поведінковий, соціальний та когнітивний рівні. Військова діяльність, за своєю природою, є екстремальною, оскільки пов'язана з постійною загрозою життю, високим рівнем стресу, жорсткою дисципліною та частою необхідністю прийняття рішень у критичних умовах. Такий досвід суттєво впливає на психіку військовослужбовця, спричиняючи як короткострокові, так і довготривалі зміни. Основними негативними наслідками є: посттравматичний стресовий розлад, тривожні та депресивні стани, емоційна дезадаптація, труднощі у спілкуванні, порушення сну, зниження когнітивної активності, схильність до ізоляції та девіантної поведінки. Особливо ускладнюється процес адаптації при поверненні до мирного життя, коли стираються звичні соціальні та професійні ролі, виникає відчуття непотрібності, відчуженості та нерозуміння з боку оточення.

2. При дослідженні соціального компоненту соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ було встановлено, що в цілому характер її протікання за зазначеним компонентом відповідає нормі. Міжособистісні відносини звільнених зі служби військовослужбовців з оточуючими людьми не є дезадаптивним. При цьому,

колишні піхотинці найбільшою мірою є схильними до прояву недовіри, замкненості, обережності у взаємодії, але при цьому вони можуть демонструвати ворожість, критичність, схильність до конфліктів, а також – орієнтацію на власні інтереси, самозосередженість. Для звільнених з бронетанкових військ здебільшого характерна схильність проявляти у міжособистісних стосунках ворожість, критичність, схильність до конфліктів, потребу в підтримці та схваленні, орієнтацію на думку інших, недовіру, замкненість та обережність у взаємодії. Демобілізовані, що проходили службу в артилерії, виявляють доволі суперечливу і непостійну поведінку у взаємодії з оточуючими, - вони можуть проявляти як орієнтацію на власні інтереси, самозосередженість, прагнення до контролю, керівництва, настанов, так і готовність підкорятися, підпадати у залежність від авторитетів. Також схожа неоднозначність притаманні і колишнім військовим з ППО – вони можуть проявляти як прагнення до контролю, керівництва, настанов, так і готовність підкорятися, підпадати у залежність від авторитетів; але при цьому вони доволі виразно демонструють у міжособистісній взаємодії такі якості, як відкритість, співпраця, схильність до компромісів.

3. В ході вивчення особистісного компоненту соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ було встановлено, що колишні військові, що проходили службу у ППО, більше виявляють тенденцію до прояву задоволеності життям, аніж незадоволеності; натомість ті, хто звільнилися з лав піхоти, бронетанкових військ та артилерії, навпаки, - демонструють більшу схильність до прояву незадоволеності життям, аніж задоволеності. Особистісне ставлення усіх груп колишніх військовослужбовців до процесу соціально-психологічної адаптації в різних аспектах життєдіяльності пов'язується з баченням помірної кількості проблем, які, втім, не визнаються демобілізованими екстремально важкими.

4. При визначенні особливостей соціально-психологічної адаптації звільнених зі служби військовослужбовців, в залежності від роду військ, в

яких вони проходили службу, було встановлено, що звільнені з піхоти та бронетанкових військ демонструють значно гіршу соціально-психологічну адаптацію, ніж ті військовослужбовці, що проходили службу у лавах артилерії та протиповітряної оборони. Характер міжособистісних відносин звільнених зі служби військовослужбовців, що формується в ході їхньої адаптації до позаслужбового життя, доволі виразно відрізняється, в залежності від того, в якому роді військ вони проходили службу. Так, у колишніх піхотинців та військових бронетанкових військ, у порівнянні з представниками артилерії та сил ППО, спостерігається достовірно більша схильність виявляти до оточення ворожість, критичність, конфліктність, недовіру, замкненість та обережність. Натомість, колишні військові з сил протиповітряної оборони та артилерії проявляють більше відкритості, прагнення до співпраці і компромісів з оточенням, ніж ті, хто служив у піхоті та бронетанкових військах. Міра задоволеності життям як індикатор особистісного компоненту соціально-психологічної адаптації у досліджуваних категоріях демобілізованих військовослужбовців достовірно різниться: найвищим даний показник є у представників ППО; дещо нижчий – у колишніх артилеристів; ще нижчий – у звільнених з бронетанкових військ і найнижчий – у звільнених з піхоти. Нарешті, - військовослужбовці, що проходили службу у піхоті та бронетанкових військах, вбачають більшу проблемність власної адаптації в таких сферах, як ведення домашнього господарства, проведення особистого дозвілля та стосунки у сім'ї, ніж ті, хто звільнився з лав артилерії та сил протиповітряної оборони. Варто додати, що в цілому представники усіх родів військ демонструють схожу тенденцію: чим більшим виявляється їхній вік, тим гіршими є показники їхньої соціально-психологічної адаптації, хоча і тут є певна специфіка, пов'язана з належністю до певного роду військ. Зокрема, такі параметри соціально-психологічної адаптації, як невизнання інших, екстернальність, прагнення домінування, відомість, підпорядкованість, задоволеність життям та проблемність сфер

роботи та особистісного дозвілля виявили значущій зв'язок з віком не у всіх категорій досліджуваних демобілізованих військовослужбовців.

Таким чином, гіпотеза нашого дослідження була підтверджена.

Подальші перспективи досліджень у цьому напрямку пов'язані насамперед із поглибленням розуміння того, як саме змінюється соціально-психологічна адаптація звільнених зі служби військовослужбовців під впливом різних чинників – від більш деталізованої специфіки роду військ і характеру виконуваних завдань, ніж розглядалися в межах поточної роботи, до індивідуальних особистісних ресурсів та рівня соціальної підтримки. У майбутніх роботах доцільно зосередитися на довготрекових лонгітюдних дослідженнях, які дозволять простежити динаміку адаптаційних процесів у перші місяці й роки після звільнення, а також виявити критичні періоди підвищеної вразливості чи, навпаки, зростання стійкості. Перспективним є і розширення методологічної бази – зокрема, включення даних про психофізіологічні маркери, актуальний емоційний стан, особливості сімейної підтримки, досвід участі в реабілітаційних програмах. Окремий напрямок – розробка та оцінювання ефективності психокорекційних і соціальних інтервенцій, адаптованих до потреб ветеранів різних родів військ, адже їхній бойовий досвід, стиль взаємодії й професійні навички можуть потребувати різних підходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боярин Л. В. Теоретичний аналіз вивчення проблеми соціальної адаптації у психологічній літературі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. Київ, 2013. № 3(32). С. 54-60.
2. Буряк О. О., Гіневський М. І., Катеруша Г. Л. Шляхи та методи реабілітації осіб з «військовим синдромом» та посттравматичним стресовим розладом : зб. наук. пр. Харків : ХУПС, 2015. 141с.
3. Василенко С. В. Психологічна реабілітація у системі психологічного забезпечення підготовки та застосування військ (сил) Збройних сил України у сучасних умовах. *Вісник Національного університету оборони України*. Київ, 2019. № 1 (51). С. 5-10.
4. Васиньова Н. С., Іванов Є. В. Соціально-психологічна реабілітація і адаптація військовослужбовців до цивільного життя: виклики та шляхи їх подолання. *Суспільство та національні інтереси*. 2024. № 8. С. 504-515.
5. Вдовиченко Т. В. Соціальна та професійна адаптація звільнених військовослужбовців як об'єкт фінансового забезпечення. *Світ фінансів*. 2017. Вип. 1. С. 166-180.
6. Горбенко С. В., Хома В. В., Шпанчук Г. В., Смірнов І. І. Адаптація військовослужбовців до цивільного життя – один з основних напрямів розвитку кадрової політики у Збройних Силах України. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил*. 2013. Вип. 4. С. 15-21.
7. Гордієнко Є.П. Соціальна адаптація та психологічна реабілітація як засіб збереження соціального капіталу учасників бойових дій. *Актуальні проблеми державного управління*. 2019. №2(56). С. 208-215.
8. Гуменна Є. П. Психологія діяльності в особливих умовах. *Актуальні питання сучасної психології* : матеріали наук.-практ. конфер., м. Дніпро, 22-23 вересня 2017 р. Дніпро, 2017. С. 103-108.

9. Гуменюк Л. Й., Федчук О. В. Дослідження посттравматичного стресового розладу і напрямків психореабілітації постраждалих від воєнних психотравм. *Науковий вісник*. 2016. № 1. С. 228-240.
10. Деменко О. Ф. Особливості соціальної адаптації особистості в умовах сучасного кризового суспільства. *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (м. Ірпінь, 24 березня 2017 року) Ірпінь, 2017. С. 27-33.*
11. Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах : методичні рекомендації / за ред. П.В. Волошин, Н.О. Марута, Л.Ф. Шестопалова, І.В. Лінський та ін. Київ, 2014. 67 с.
12. Доценко Л. В., Максименко Н. Б. Психологічні чинники адаптації військовослужбовців строкової служби в умовах військової частини. *Вісник Національного університету оборони України*. 2019. № 2 (52). С. 49-55.
13. Жигайло Н. Цимбалюк М. важливість духовності для реабілітацій демобілізованих з лав ЗСУ та інших військових формувань. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2023. Випуск 17. С. 3-12.
14. Жиленко Р. В. Соціальна адаптація військовослужбовців в сучасній науковій літературі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота*. 2019. Вип. 2. С. 61-69.
15. Завацька Н. Є. Особливості соціальної підтримки в осіб з різним ступенем соціальної адаптації. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць*, Київ, 2010. С. 90-105.
16. Каськов І. В. Теоретичні аспекти адаптації молодих офіцерів до професійної діяльності. *Психологія*. Київ, 2000. № 11. С. 439-442.
17. Ковальчук О.П. Психологічні механізми професійного самовизначення військовослужбовців. *Індивідуальність у психологічних вимірах спільнот та професій: збірник наукових праць / за заг. ред. Л.В.*

Помиткіної, Т.В. Вашеки, О.М. Ічанської. Київ: Аграр Медіа Груп, 2018. С. 159-167.

18. Кондрюкова В. В., Слюсар І. М. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас : навч.-метод. посіб. Київ : Гнозис, 2013. 116 с.

19. Кононенко В. В., Скоробреха В. З., Паламар О. Д. Бойова психічна травма. Одеський медичний журнал. 2001. № 3. С. 99-101.

20. Лисюк С. Г. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців до екстремальних ситуацій професійної діяльності : автореф. дис. ... канд. псих. Наук : 19.00.09. Хмельницький, 2011. 20 с.

21. Лозіна В. Е. Актуальні напрями дослідження особливостей протікання і способів лікування ПТСР у сучасному суспільстві. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2018. № 3(2). С. 75-81.

22. Львовичкіна А.М. Психологічні проблеми ресоціалізації воїнів АТО. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали *Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Наукове видання*. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка. Київ: Видавництво, 2016. С. 72-76.

23. Мельник О.В., Лукомська С.О. Вікові особливості адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. 2019. Випуск 2. С. 71-77.

24. Мозговий В. І. Соціально-психологічні чинники, що впливають на адаптацію військовослужбовців строкової служби. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Психологія*. Харків, 2017. Вип. 62. С. 26-30.

25. Мушкевич В. А. Психологічні чинники переживання стресу військовослужбовцями. *Психологічні перспективи*. 2019. Вип. 34. С. 119-136.

26. Наумов В.Л. Індивідуально-психологічні особливості військовослужбовців з розладами адаптації, посттравматичним стресовим

розладом та постстресовими розладами особистості. *Вісник морської медицини*. 2018. № 1(74). С. 51–57.

27. Неурова А. Б., Романишин А. М. Психологія індивідуальної роботи з військовослужбовцями : навч.-метод. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2023. 336 с.

28. Овсяннікова В. В. Проблеми психологічної адаптації персоналу організацій. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 2. С. 85-91.

29. Олексієнко Б. М., Іщенко Д. В. Військова психологія і педагогіка : підручник. Хмельницький : Академія ПВУ, 2017. 562 с.

30. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ : навч.-метод. посіб. / за ред. В. М. Замана, Г. П. Воробйов, П. П. Ткачук, В. М. Муженко. Львів: АСВ, 2012. 404 с.

31. Осьодло В. І. Вплив бойових дій на психіку та поведінку військовослужбовців. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Психологія*. 2013. Т. 18, Вип. 4. С. 235-242.

32. Павлюк М. М., Овдій І. В. Психологічна адаптація військовослужбовців Збройних Сил України. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. Вип. 6. С. 134-141.

33. Перехрест О. Г. Демографічні наслідки війни 1941 - 1945 рр. для українського села. *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 211-217.

34. Пріб Г. А., Бегеза Л. Є., Раєвська Я. М. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців/ветеранів: проблематика вивчення. *Габітус*. 2022. Вип. 35. С. 159-163.

35. Прудка Л. М., Пасько О. М. Психологічні аспекти адаптації військових, які брали участь у бойових діях. *Південноукраїнський правничий часопис. Правова система: теорія і практика*. 2024. № 2. С. 86-92.

36. Психологічна робота з військовослужбовцями - учасниками АТО на етапі відновлення : метод. посіб. / О. М. Кокун та ін. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.

37. Психологічне вивчення особового складу Збройних Сил України : метод. посіб. / за ред. О. М. Кокун, Н. А. Агаєв, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська. Київ : ФОП Маслаков, 2019. 288 с.
38. Психологія управління військами : підручник / В. І. Осьодло та ін. 2-ге вид. Київ : НУОУ, 2024. 532 с.
39. Рациборинська-Полякова Н. В., Семененко К. М. Особливості проявів дисомній в учасників бойових дій. *Архів психіатрії*. 2018. Т. 24, № 4. С. 178-181.
40. Розсоха І. В. Проблема саморегуляції військовослужбовців строкової служби під час адаптації до умов службової діяльності. *Сучасні проблеми розбудови Збройних Сил України* : зб. тез доп. наук.-практ. конф., Київ, 2013. С. 64-65.
41. Ролук О. В., Дичко М. В., Гачак-Величко Л. А. Психологічні особливості девіантної поведінки військовослужбовців. *Габітус*. 2022. Вип. 33 С. 80-85.
42. Сафін О. Реабілітація та реадаптація учасників бойових дій: психологічний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2016. Вип. 1. С. 38-43.
43. Сергієнко Т. М. Соціально-педагогічні аспекти дезадаптації особистості у військовому середовищі. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. Суми, 2010. № 4. С. 128-132.
44. Сікора Я.Б. Адаптація як об'єкт наукового дослідження: психолого-педагогічний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2022. Вип. 2(51). С. 135-139.
45. Соціально-психологічні технології управління військовими колективами : навч.-метод. посіб. / за ред. Т. Л. Грицевич, О. С. Капінус, Т. М. Мацевко, П. П. Ткачук. Львів : НАСВ, 2018. 256 с.

46. Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості : колективна монографія / О. Є. Блинова та ін. Херсон : ФОП Вишемирський В. С., 2018. 428 с.
47. Стаднік І. В., Мушкевич М. І. Психологічні особливості переживання посттравматичного стресового розладу (ПТСР) учасниками зони антитерористичної операції (АТО). *Психологія: реальність і перспективи*. 2015. Вип. 4. С. 244-248.
48. Субашкевич І. А., Бордіян Я. О., Галько С. Р. Особливості соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, які брали участь в бойових діях. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. Львів, 2023. Вип. 39. С. 218-226.
49. Твердохліб Н. Г. Психологічні чинники бойового стресу та адаптація військовослужбовців. *Психологічні студії*. 2023. № 3. С. 132–135.
50. Титаренко Т. М. Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації. *Проблеми політичної психології*. 2017. Вип. 5. С. 3-10.
51. Ткаченко О. І. Психологічна підготовка військовослужбовців: теоретичні та практичні аспекти. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського*. Миколаїв, 2018. №8 С.15-18.
52. Требін М. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2015. Вип. 6. С. 89-98.
53. Турецька Х. І. Психотерапія ПТСР в учасників бойових дій із застосуванням імагінативних технік. *Психологія і особистість*. 2016. № 1. С. 226-233.
54. Тюріна В. В. До проблеми вивчення гендерних особливостей психічної саморегуляції жінок-військовослужбовців. *Сучасні проблеми розбудови Збройних Сил України : зб. тез доп. наук.-практ. конф.*, Київ, 2013. С. 76-77.

55. Харченко А. О. Структурні особливості емоційної сфери учасників бойових дій з постстресовою психологічною дезадаптацією. *Вісник ХНПУ імені ГС Сковороди. Серія «Психологія»*. 2018. 58. С. 67-79.
56. Харченко А.О. Психологічні особливості структури травматичного емоційного досвіду демобілізованих учасників бойових дій в Україні з постстресовою психологічною дезадаптацією : дис. ... канд. псих. наук. : 19.00.01. Харків, 2019. 204 с.
57. Цимбалюк М., Жигайло Н., Психологічна адаптація до цивільного життя демобілізованих з лав ЗСУ та інших військових формувань. *Вісник Львівського університету. Серія : Психологічні науки*. 2023. Вип. 16. С. 46-55.
58. Числіцька О. В. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців, що приймали участь у бойових діях (Антитерористичній операції). *Вісник Національного університету оборони України*. Київ, 2015. № 3 (46). С. 338-343.
59. Шкарпицька В. К. Особливості дисциплінарної відповідальності військовослужбовців. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 6. Т. 2. С. 165-168.
60. Ягупов В. В. Військова психологія : навч. посіб. Київ : ТанDEM, 2004. 656 с.
61. Barnes M. L., Bodin Ö., Guerrero A. M., McAllister R. J., Alexander S. M., Robins G. The social structural foundations of adaptation and transformation in social–ecological systems. *Ecology and Society*. 2017. №22(4):16. P. 20-34.
62. Cannon W.B. Bodily Changes in Pain, Hunger, Fear, and Rage: An Account of Recent Researches Into the Function of Emotional Excitement. FQ Legacy Books, 2010. 326 p.
63. Connolly S. L., Alloy L. B. Negative Event Recall as a Vulnerability for Depression: Relationship Between Momentary Stress-Reactive Rumination and

Memory for Daily Life Stress. *Clinical Psychological Science*. 2018. 6(1). P. 32-47.

64. Frankl V. Man's search for meaning: an introduction to logotherapy. Boston : Beacon Press, 1992. 196 p.

65. Freud S. The Ego and the Id. In J. Strachey et al. (Trans.). *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Volume XIX. London: Hogarth Press. 1923. P. 12-66.

66. Horowitz M. J., Wilner N., Kaltreider N., Alvarez, W. Signs and symptoms of posttraumatic stress disorder. *Archives of general psychiatry*. 1980. 37(1). P. 85-92.

67. Javidi H., Yadollahie M. Post-traumatic Stress Disorder. *The international journal of occupational and environmental medicine*. 2012. 3(1). P. 2-9.

68. Joshi P.T., O'Donnell D. Consequences of child exposure to war and terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review*. 2003. 6(4). P. 279-291.

69. Kardiner A. The Traumatic Neuroses of War. Martino Fine Books, 2012. 270 p.

70. Kelly G. A. The autobiography of a theory. In B. A. Maher (Ed.), *Clinical psychology and personality: The selected papers of George Kelly*. New York: Wiley, 1969. P. 46-65.

71. Kemper T. Power and Status and the Power-Status Theory of Emotions. *Handbook of the Sociology of Emotions*. Springer, Boston, MA, 2006. 508 p.

72. Maslow A. H. A theory of human motivation. *Psychological Review*. 1943. 50. P. 370-396.

73. McCaslin S.E., Becket-Davenport C., Dinh J.V., Lasher B., Kim M., Choucroun G., Herbst E. Military acculturation and readjustment to the civilian context. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice and Policy*. 2021. No13(6). P. 611-620.

74. Mead G. H. *The Individual and the Social Self: Unpublished Essays* by G. H. Mead. Ed. by David L. Miller. University of Chicago Press. 1982. 419 p.
75. Myers C. S. A contribution to the study of shell shock. *Lancet*. 1915. 1. P. 316-320.
76. Nelson D. R., Adger W. N., Brown K. Adaptation to environmental change: contributions of a resilience framework. *Annual Review of Environment and Resources*. 2007. 32. P. 395-419.
77. Oppenheim H. Lehrbuch der nervenkrankheiten. *The Journal of Nervous and Mental Disease*: November, 1923. Volume 58, Issue 5. P 505-521.
78. Piaget J. Development and learning. *Journal of Research in Science Teaching*. Vol. 2, Issue 3. P. 176-186.
79. Priebe S., Jankovic Gavrilovic J., Bremner S., Ajdukovic D., Franciskovic T., Galeazzi G. M., Kucukalic A., Lecic-Tosevski D., Morina N., Popovski M., Schützwohl M., Bogic M. Psychological symptoms as long-term consequences of war experiences. *Psychopathology*. 2013. 46(1). P. 45-54.
80. Rotter J. B. Some implications of a social learning theory for the prediction of goal directed behavior from testing procedures. *Psychological Review*. 1960. №67. P. 301-316.
81. Tedeschi R. G., Calhoun L. G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*. 2004. Vol. 15 (1). P. 1-18.
82. Thibaut J. W., Kelley H. H. *The social psychology of groups*. Routledge, 1959. 526 p.

Соціально-психологічна адаптація звільнених зі служби військовослужбовців різних родів військ

Анотація

У дослідженні розглянуто проблему соціально-психологічної адаптації демобілізованих військовослужбовців, яка набуває особливої актуальності в умовах тривалого воєнного стану та масового повернення учасників бойових дій до цивільного життя. Метою роботи стало виявлення особливостей соціально-психологічної адаптації осіб, звільнених зі служби, залежно від роду військ, у яких вони проходили службу. Дослідження базується на комплексному підході, що охоплює соціальний та особистісний компоненти адаптації, а також суб'єктивні показники задоволеності життям і здатності до виконання соціальних і професійних ролей. Для збору емпіричних даних використано методику соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонда (в адаптації А. К. Осницького), методику діагностики міжособистісних стосунків Тімоті Лірі (в адаптації О. Білецької), шкалу задоволеності життям Е. Дінера (в адаптації Т. Грубі) та шкалу робочої та соціальної адаптації (W&SAS). У вибірку увійшли 136 демобілізованих військовослужбовців різних родів військ: піхоти, бронетанкових, артилерійських і військ протиповітряної оборони. Застосовано методи описової статистики, критерій Крускала-Уолліса для порівняння незалежних груп та кореляційний аналіз Спірмена для встановлення зв'язку адаптаційних показників із віком.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, демобілізовані військовослужбовці, роди військ, міжособистісні стосунки, задоволеність життям, соціальна реінтеграція.

Socio-Psychological Adaptation of Discharged Servicemen from Different Military Branches

Abstract

The study addresses the problem of socio-psychological adaptation among discharged servicemen, which has become especially relevant under the conditions of prolonged warfare and the large-scale reintegration of combatants into civilian life. The aim of the research was to identify the peculiarities of socio-psychological adaptation of former servicemen depending on the military branch in which they served. The study employed a comprehensive approach encompassing both social and personal components of adaptation, as well as subjective indicators of life satisfaction and the ability to perform social and professional roles. The empirical data were obtained using the Rogers–Diamond Socio-Psychological Adaptation Method (adapted by A. Osnitsky), the Interpersonal Relations Diagnosis Method by T. Leary (adapted by O. Biletska), the Satisfaction with Life Scale by E. Diener (adapted by T. Hrubí), and the Work and Social Adjustment Scale (W&SAS). The sample consisted of 136 discharged servicemen representing different military branches: infantry, armored, artillery, and air defense forces. Descriptive statistics, the Kruskal–Wallis test for independent samples, and Spearman’s rank correlation analysis were used to examine group differences and relationships between adaptation indicators and age.

Keywords: socio-psychological adaptation, discharged servicemen, military branches, interpersonal relations, life satisfaction, social reintegration.